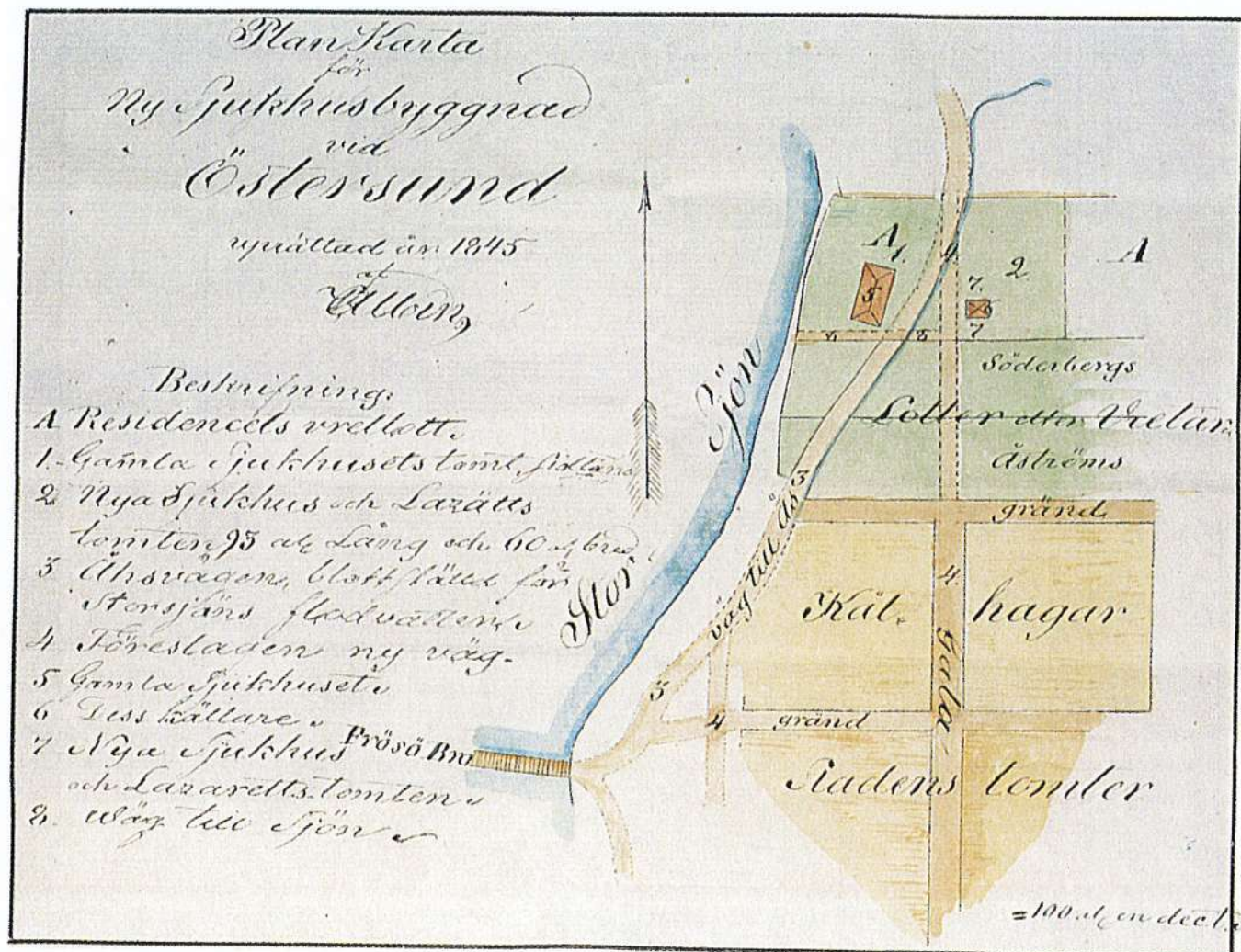

HUR

SKRIFTSERIE UTGIVEN AV
LANDSARKIVET I ÖSTERSUND OCH
FOLKRÖRELSEARNAS ARKIV

NR 2

TEMA: FATTIGA OCH SJUKA

HUR

SKRIFTSERIE UTGIVEN AV
LANDSARKIVET I ÖSTERSUND OCH
FOLKRÖRELSEARNAS ARKIV NR 2

ISBN 91-87276-003

Tryck: Bräcke Tryckeri KB 1987

OMSLAGSBILD

Ungefär där det nuvarande lasarettet ligger byggdes 1827 ett litet sjukhus med få platser. Där fanns plats i stort sett endast för veneriskt smittade. I samma hus låg stadens fängelse så att vården, enligt doktor Risslers ord, fick ske till ljudet av "bojornas buller och spöslitandets jämmerrop."

Förhållandena vid sjukhuset var naturligtvis högst otillfredsställande. Vid inspektion 1845 konstaterades, att instrumentförrådet var obrukbart och byggnaden förfallen. Ärgärder måste vidtas och på länsstyrelsens uppdrag gjordes förslag till en nybyggnad - därav kartan. Byggnaden stod färdig 1850 och hade 20 platser. Sjukhusets anseende var emellertid då så lågt, att man inte fick patienter till alla platserna den första tiden.

Kartan ingår i landsarkivets kart- och ritningssamling nr. 496.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Förord.....	s. 5
Hans Wallentin: Fattigdom och fattigvård i Östersund under 1870- och 1880-talet.....	s. 7
Lars Rumar och Kerstin Fahlén: Spädbarnsdödligheten i Jämtlands län.....	s. 73
Kjell Hansen: Dödsorsaker i Jämtland och Härjedalen under 1700-talets slut och 1800-talets början.....	s. 97
Ingmar Bergström: Carl Zetterström - Rödön och Uppsala.....	s. 129

FÖRORD

De jämtländska arkivens skriftserie HUR utkommer nu med sitt andra nummer. Det kretsar kring temat fattigdom och sjukdom. Eländesämnerna skulle man kanske kunna tycka. Men de handlar i verkligheten lika mycket om människors livskraft. De fattiga, som möter oss i Hans Wallentins artikel om förhållandena i Östersund på 1870- och 80-talen har i allt sitt elände också en resning. Barnadödligheten, som Lars Rumar och Kerstin Fahlén belyser var visserligen förfärande hög i Jämtland om man mäter med vår tids mått. Med samtidens mått mätt var den sensationellt låg och det är det som gör den intressant.

Två jämtar är hedersgäster i vår skrift. Den ene är Pehr Wargentín med vars geniala befolkningstabeller Kjell Hansen kunnat beskriva dödsorsaksmönstret i slutet av 1700-talet i länet. Den andre är medicinprofessorn Carl Zetterström, vars fina boksamling utgör grunden för nuvarande länsbiblioteket. Hans liv tecknas i korta drag av en sentida kollega, professor Ingmar Bergström i Östersund.

Om författarna vill vi nämna, att Hans Wallentin är lektor vid högskolan i Östersund, Lars Rumar är landsarkivarie, Kerstin Fahlén bibliotekarie i Krokoms kommun, Kjell Hansen antikvarie vid länsmuséet och Ingmar Bergström, som nämts, professor emeritus i medicin. Författarna ansvarar själva för innehållet i sina artiklar.

Bidrag till forskning har erhållits av Lars Rumar, Kerstin Fahlén och Kjell Hansen ur landsprosten Erik Anderssons fond och bidrag till tryckning har erhållits ur Gustaf Fjetterströms fond.

FATTIGDOM OCH FATTIGVÅRD I ÖSTERSUND UNDER 1870- OCH 1880-TALET

Av HANS WALLENTIN

1 INLEDNING

Denna uppsats utgör en presentation av en undersökning av fattigdomens omfattning, karaktär och utveckling i Östersund under 1870- och 1880-talen.

Perioden omfattar för Östersunds del en fas i stadens utveckling, som blev central för dess fortsatta historia. Runt 1880 öppnades järnvägsförbindelser med både Trondheim, Sundsvall och Stockholm. Den tidigare isoleringen kunde brytas; varupriser sjönk och handelsvolym steg. Under perioden blev också skogsbruket en allt viktigare del av det jämtländska näringslivet. Östersund blev kanske något av ett centrum för skogsaffärer, försäljning av skogsredskap osv.(1) Östersund förvandlades från en relativt obetydlig residensstad till en handelskapitalistisk metropol.

Stadens ekonomiska liv förändrades således rätt väsentligt under 1870- och 1880-talen. Större delen av perioden bör ha varit ekonomiskt rätt expansiv. Epoken fick också ett tillnamn, den s k champagnetiden.

Som ett uttryck för och en del av denna lokala tillväxtekonomi, utsattes Östersund för en extrem befolkningsomflyttning. Mängder av människor strömmade till staden, särskilt var det ensamstående pigor och arbetare. Även om flertalet for igen efter något eller några år, blev nettoresultatet vissa år ändå starkt positivt. Detta gällde särskilt åren 1879-1885, då stadens befolkning mer än fördubblades.(2)

Undersökningsperioden infaller under det århundrade då den svenska ekonomiska historien karakteriseras av långtgående strukturella förändringar med jordbrukets omdaning och industrialismens genombrott som främsta manifestationer. De ekonomiska villkoren för människors liv förändrades radikalt. Hur påverkades fattigdomen av denna utveckling? Hur ser i all korthet kunskapsläget ut?

Som en indirekt måttstock på fattigdomen skulle levnadsstandarden kunna betraktas, även om man alls inte kan räkna med en automatisk koppling: fattigdomen behöver inte nödvändigtvis minska för att levnadsstandarden stiger. Hur som helst börjar man få en rätt god uppfattning om det allmänna mönstret för levnadsstandards utveckling under 1800-talet. Under århundradets första hälft förefaller den i stora drag, och för hantverkare och lantarbetare, vara relativt oförändrad och på en låg nivå. Under resten av seklet vänder trenden

långsamt uppåt, det gäller nu lant- och industriarbetare. Standardhöjningen får dock inte överdrivas. Först fram mot sekelskiftet blir den mera märkbar för gemene man.(3)

En möjlig hypotes utifrån levnadsstandardens utveckling när det gäller fattigdomen skulle vara, att den senare från en relativt hög nivå i början av 1800-talet under dess senare hälft började sjunka. Underlaget för en prövning av hypotesen är dock relativt litet. Några för hela Sverige gjorda fattigdomsundersökningar existerar inte. Bara ett fåtal städer har granskats; det gäller t ex fattigvården i Göteborg under århundradets förra hälft och i Malmö under hela seklet.(4) Fattigdomen på landsbygden har dock fått en ordentlig genomlysning. För perioden 1820-1870 förefaller en gradvis allt lägre fattigdomsnivå ha gällt för landsbygdens folk.(5) Den tesen har också presenterats, att förklaringen till fattigdomens tillbakagång bör sökas i kapitalismens och den ekonomiska tillväxtens allt mer betydelsefulla plats i svensk samhällsekonomi under 1880-talet.(6)

Man får likväl säga, att vår kunskap fortfarande är rätt begränsad om fattigdomen under 1800-talet, det gäller särskilt förhållandena i städerna och tiden efter 1870 på landsbygden. Föreliggande undersökning är därför ett litet bidrag för att öka vår kunskap på området.

Hittillsvarande forskning om städernas fattigdom är således av en något blygsam omfattning. Det gör, att både källmaterial och metoder på området är relativt oprövade. Detta präglar en stor del av undersökningen och denna uppsats. De mer konkreta frågeställningarna kan därför formuleras på följande sätt.

Är det för det första möjligt att mäta städernas fattigdom under 1800-talet? Vilka begränsningar på metodvalet medför tillgången till och kvaliteten på källmaterialet?

Man inser snart, att bara en del av den existerande fattigdomen är möjlig att komma åt. Det blir därför för det andra nödvändigt att försöka fastställa karaktären av denna iakttagbara fattigdom. Vilka var dessa fattiga? Hur yttrade sig deras fattigdom? Frågan tas till intäkt för att gå något djupare, när det gäller fattigvårdens understödstagare. Avslutningsvis diskuteras i all korthet fattigdomsutvecklingen i Östersund under 1870- och 1880-talen. Vi får då också möjlighet att mera samlat bedöma undersökningsmetodens räckvidd, när det gäller att fånga upp fattigdomen i ett samhälle.

Innan vi ger oss i kast med själva undersökningen, skall vi mera principiellt diskutera val av mätmetod samt helt kort beröra frågan om vad fattigdom är och distinktionen mellan primär och sekundär fattigdom. Detta underlättar senare vår karakterisering av den typ av fattigdom, som undersökningen omfattar.

2 ATT MÄTA FATTIGDOM

2.1 Primär och sekundär fattigdom

Här skall inte ägnas begreppet fattigdom något större utrymme. Några synpunkter kan dock vara befogade. Det bör dock genast sägas, att här diskuteras fattigdomsbegreppet endast med det syftet att underlätta mätningen av fattigdomen längre fram. Den större och principiellt viktiga frågan om fattigdomen i sin samhälleliga kontext eller dess orsaker lämnas således därhän.

Fattigdomsbegreppet kan användas på olika sätt. En människa kan tänkas vara fattig i politisk, kulturell, emotionell, ekonomisk osv mening. Det är inte heller nödvändigt, även om så ofta är fallet, att dessa olika typer av fattigdom samvarierar. Det är inte orimligt att tänka sig en människa med stort politiskt inflytande men fattig när det gäller emotionella upplevelser. I fortsättningen begränsas dock diskussionen till ekonomisk fattigdom; det förhållandet att individen saknar materiella förutsättningar att leva ett ickefattigt liv.

Men hur skiljer man då fattiga från ickefattiga?(7) Ett sätt att angripa frågan är att ta sin utgångspunkt i olikheter i resursfördelningen mellan samhällsmedlemmarna totalt snarare än fattigdomen bland en del av dem. Resursolikheten är en egenskap bestämd av alla individer i samhället. Fattigdomen blir då en aspekt på olikheten i resursfördelningen. Detta betyder, att fattigdomen till sin karaktär måste vara åtminstone delvis relativ; att fattigdomen för många människor är oupplösligt kopplad till andra människors resurstillgång. Om resonemanget förs för långt kan man dock hamna i absurditeter: att fattigdomen enbart existerar i relation till andra människor, att oberoende av var man befinner sig på resursskalan kan man vara fattig i relation till andra grupper.

För att eliminera något av relativismen i resursansatsen kan man införa begreppen primär och sekundär fattigdom, som får tjänstgöra som nivåbestämningar, när det gäller resursfördelningen. Primär fattigdom är närmast fysiologiskt bestämd. Primärt fattig är den som saknar mat, kläder, bränsle och tak över huvudet i tillräcklig omfattning för att inte fara illa i en fysiologisk mening. Här kan man i princip tala om en absolut gräns, som skiljer fattiga från icke-fattiga.

Komplikationer uppkommer med den sekundära fattigdomen. Sekundärt men inte primärt fattig är den som saknar en rimlig mängd resurser för att leva ett drägligt liv. Här finns ingen absolut gräns. Det kan finnas många meningar om vad som bör menas med "rimlig". Det torde också variera över tiden. Den vanligaste lösningen på problemet är att som gräns välja någon av de politiskt bestämda existensminimanormer, som nyttjas inom socialpolitiken. Dessvärre försvinner samtidigt något av det som är specifikt med den sekundära fattigdomen, att den till sin karaktär är relativ och åtminstone delvis beroende av andra människors resurstillgång.

Även om man således tar sin utgångspunkt i snedheter i resurstillgången, tvingas resonemanget in i ett nivåtänkande. Egentligen är det inte särskilt förvånande, ty begreppet fattigdom är till sin karaktär något av ett "antingen-eller". Samtidigt bär således fattigdomsbegreppet på ett inslag av relativitet. Upplevelsen av fattigdom är inte bara knuten till specifika resursnivåer utan också till andra människors resurstillgång.

Ett generellt problem med fattigdomsnivåer är deras relativa okänslighet för resursomfördelningar, t ex att de fattiga blir ännu fattigare eller att de rika blir allt rikare. Att räkna fattiga lika med antalet individer under en viss resursnivå är således en grov metod att mäta fattigdom på, ett omdöme som måste skärpas ytterligare i den utsträckning också den sekundära fattigdomen inbegrips.

I bevarat källmaterial från 1800-talet finns åtminstone två möjligheter att komma åt fattigdom i någon mening. I det ena fallet rör det sig om de människor, som av myndigheterna, i deras uttolkning av lagar och förordningar, betecknades som fattiga; det gäller fattigvårdstagare och de människor, som p g a fattigdom befriades eller avkortades från den skatt de annars skulle ha erlagt. I det andra fallet rör det sig om de dåtida taxeringsuppgifterna över individens inkomster, vilka kan tänkas avslöja i kombination med konsumtionsdata, hur många som bör ha hamnat under en antagen fattigdomsnivå. Låt oss börja med att granska den senare möjligheten.

2.2 1800-talets taxeringsuppgifter som fattigdomsmått

Inkomståret 1885 får utgöra vårt exempel. Enligt mantalslängden för Östersund 1886 (daterad 26 november 1885) skulle 3 228 personer erlägga mantalspenningar och personlig skyddsavgift. Övriga invånare var befriade p g a fattigdom eller sjuklighet eller att de var under 18 år. Men detta var inte den enda skatten, som fanns vid denna tid. En annan var inkomstbevillningen. På vars och ens beskattningsbara inkomst utgick en proportionell inkomstskatt på en procent, under förutsättning att den skattskyldiges sammanräknade årsinkomst, och då inbegreps i tillämpliga fall hustruns, inte understeg 500 kronor. I de senare fallen skedde ingen bevillning.(8)

Inkomsten kunde härröra från kapital, tjänst, pension, rörelse etc. Under första hälften av 1886 arbetade taxeringsmyndigheterna med att bestämma vars och ens beskattningsbara inkomst. I många fall hade de tillgång till ett underlag från arbetsgivarna; särskilt flitiga att sända in inkomstuppgifter var statliga och kommunala myndigheter.(9) I andra och väl flertalet fall skedde en skattning av inkomsten. Här fick beprövad erfarenhet, kvalificerade gissningar och schabloner fälla avgörandet. Det torde ha varit särskilt svårt att skatta grupper som egna företagare och tillfällighetsarbetare med avseende på inkomsten. I taxeringslängden över inkomstbevillningen (daterad 18 juni 1886) antecknades så vars och ens uppskattade inkomst under förutsättning, att den var 500 kronor eller högre.

Vid en genomgång av taxeringslängden återfanns 1 254 personer, som åsatts en bevillning. Av detta följer, att 1 974 individer hade en skattad inkomst, som understeg 500 kronor. Drygt 700 av dessa senare var hustrur, vilka automatiskt och oberoende av den egna inkomsten hamnade här p g a den tidens sambeskattnng.(10) Många av de återstående ca 1 200 personerna bör ha varit hemmavarande äldre barn, t ex s k hemmadöttrar, och äldre människor, som hade en given försörjning genom det hushåll de tillhörde. Men här bör också finnas en grupp av ensam- och familjeförsörjare, vars inkomster av myndigheterna uppskattades vara så låga, att det inte fanns utrymme att betala ens 50 öre i inkomstbevillning.(11)

Tabell 1: Skattade inkomster för inkomståret 1885 bland Östersunds befolkning 18 år och äldre.

Inkomst- intervall (kr)	Antal	%
Under 500	1 974	61,2
500- 750	705	21,8
751-1 000	211	6,5
1 001-1 500	112	3,5
1 501-2 000	77	2,4
2 001-3 000	63	2,0
3 001-5 000	55	1,7
5 001-7 000	18	0,6
7 001-9 000	8	0,2
9 001-	5	0,1
Totalt	3 228	100,0

Källa: Taxeringslängd över inkomstbevillningen inom Östersunds stad för år 1886; Mantalslängd för Östersunds stad 1886. ÖLA.

Anm: Av den totala befolkningen på 4 937 personer var 1 640 under 18 år och 69 befriade p g a sjuklighet eller fattigdom.

Låt oss ta några säkra inkomstuppgifter som exempel på lika nivåer i tabellen. Vid SJ:s 6:e trafikdistrikt i Östersund, hade t ex trafikdirektör Ivan Albin Örtendahl 4 494 kronor efter pensionsavgifter, bankdirektör Christian Fredrik Sundberg 5 747 kronor och bokhållare Gustaf Ludvig Ernst von Post 2 149 kronor. Inte långt efter finner vi lokförarna, där t ex Carl Johan Hjelm, med en grundlön på 1 200 och tillägg, tjänade 1 909 kronor. Även konduktörerna låg relativt högt, där konduktören Per Alexander Hallström i grundlön hade 1 080 kronor

och totalt 1 646. Sedan är det ett rätt stort steg till nästa nivå. En fast anställd stationskarl fick ofta ut drygt 700 kronor om året. Daglönare, som filare och hantlangare, tjänade 2-2:50 kronor om dagen, vilket, om de hade arbetat hela året, garanterade också dem att hamna ovanför 500-kronorsstrecket.(12) De högst betalda i Östersund var, enligt taxeringslängden, landshövdingen John Ericsson 13 000 kronor, borgmästaren J von Stapelmohr 12 500 kronor och rådmän Fjellman med en skattad inkomst på 12 000 kronor.

På grund av de bitvis rätt osäkra inkomstskattningarna tål dock denna inkomststatistik inga mer vidlyftiga slutsatser. En sådan är dock rätt given. Inkomstfördelningen 1885 förefaller att ha varit betydligt mera sned än vad som bör vara fallet idag. Bara en liten minoritet av stadens skattskyldiga bedömdes ha förmåga att betala en något mera märkbar bevillning. Övrigas skatteförmåga var ytterst begränsad.

Vad kan man då dra för slutsatser om fattigdomens omfattning? Det går egentligen inte att säga någonting utifrån tabellens inkomstuppgifter. För det första är det inte inkomsterna i sig som är intressanta, utan vad de säger om möjlig konsumtionsnivå. För det andra är således underlaget bräckligt. Inkomsterna är till stor del skattningar; därtill saknas användbara konsumtionsdata. För det tredje skulle dessa resursdata behöva relateras till familjestruktur etc för att ge en mer rättvisande bild av fattigdomens omfattning. Således kan man komma längre med denna metod än vad som skett i detta avsnitt. För att mäta fattigdom på 1800-talet är den dock, det måste likväl bli slutsatsen, relativt oanvändbar.

2.3 Fattiga enligt gällande regelsystem

Den andra metoden utgår ifrån myndigheternas eget val av vilka som skulle betraktas som fattiga. Äldre litteratur om olika sidor av fattigdomsproblemet under 1800-talet koncentreras ofta till frågan om fattigvården. Det behöver förvisso inte nödvändigtvis innebära, att författaren sätter likhetstecken mellan fattigdom och fattigvård. Källmaterialet från samhällets understödsorganisation är emellertid rätt lättåtkomligt och erbjuder därför en bra inkörsport till området.

Nu återfinns inte alla fattiga, inte ens de av samhället erkända, bland fattigvårdens understödstagare. Detta var man givetvis medveten om redan under 1800-talet. Detta förhållande karakteriserade också ett par fattigdomsundersökningar, som presenterades för några år sedan.(13) Fattigdom tolkades här främst som brist på överskott, dvs den fattige individen tvingades använda alla sina resurser för att tillgodose rent elementära behov. Som operationell definition på fattig valde man att säga, att fattig är den som inte förmår betala skatt.(14) Mera konkret, och som följd av erfarenheter bl a från Eli Heckschers och Gösta Lexts forskning på området, definierades de fattiga som de vilka befriades och avkortades från skyldigheten att

betala skatt.(15) Man satte således i någon mening likhetstecken mellan de skattefattiga och de fattiga, allt inom ramen för vad källmaterialet tillät.

Föreliggande undersökning bygger vidare på denna metodik. Möjligen problematiseras tillvägagångssättet något. Som behandlas mera nedan skulle fattigvårdstagarna inrymmas bland de befriade. För det år som källmaterialet tillåter oss att jämföra på individnivå de olika fattigkategorierna i denna undersökning, visar sig detta inte alls vara fallet. Det betyder, att enligt den tidens gällande regelsystem bör man snarare räkna med tre fattiggrupper i källmaterialet, dock med reduktion för eventuella dubbelräkningar: fattigvårdstagare, befriade och avkortade.

3 FATTIGVÅRDENS UNDERSTÖDSTAGARE

Vi börjar med fattigvården. I detta avsnitt presenteras institutionen och dess regelsystem. Vidare ges en statistisk bild av fattigvårdens omfattning 1879 och 1885. Längre fram i uppsatsen återvänder vi emellertid till fattigvården för att närmare lära känna några av människorna bakom statistiken. Det gör vi med syftet att kunna säga något utöver vad som kommer fram i detta avsnitt, om karaktären på den fattigdom, som står i centrum i denna undersökning.

3.1 Källmaterial och bortfall

Huvudkällorna för en rekonstruktion av fattigvårdsbefolkningen är fattigvårdsstyrelsens bevarade protokoll och räkenskaper. I den senare källserien kan varje utlägg följas i räkenskapernas verifikationer. Att säkerställa understödstagarens identitet sker genom jämförelse mellan noteringen i räkenskapsboken, dess verifikation och det eventuella beslutet om utbetalningen i styrelsens protokollsbok.

Som regel kan man också utläsa av vad understödet bestod: hjälp till hyran, livsmedel, inackordering hos enskild eller på fattighuset eller en summa pengar. Däremot är mera sällan motivet till hjälpen angiven. Ofta anges visserligen att den sökande är utblottad, sjuklig etc. Men med vilket stöd i fattigvårdsförordningen, som understöd ges, omnämns aldrig.

I avsaknad av en liggare över understödstagarna kan en viss tveksamhet uppkomma, huruvida alla som fick fattigvård verkligen finnas med i undersökningen. Nu har fattigvårdsstyrelsens räkenskaper granskats av stadens revisorer och inga anmärkningar har framförts. Det skulle kunna tas som intäkt på, att materialet är komplett. Dock finns anledning misstänka, att några hade enbart husrum på fattighuset, eller i de rum som fattigvården förhyrde på stan, utan att detta blev registrerat som individpreciserad kostnad.(16)

I fattigvårdsstyrelsens material anges som regel endast den som direkt tilldelas understöd. Ofta framgår också om den sökande är ensamstående, minderårig eller medlem i något slag av familj. För att fullständiga bilden av understödstagarens familjeförhållanden, och därmed det antal människor, som inte bara direkt utan också indirekt kan betecknas som ingående i fattigvårdsbefolkningen, har kyrkobokföringen nyttjats.

Dessvärre visar det sig ibland vara svårt att identifiera understödstagaren i kyrkobokföreningen. När det gäller förhållandena 1879 och 1885 befann sig visserligen bara några enstaka i annan kommun och någon återfanns i senare husförhörslängder, dit personen förts ifrån obefintlighetslängden. I flertalet av de oidentifierbara fallen har emellertid personen inte kunnat återfinnas på en ofullständig personuppgifter i fattigvårdsmaterialet. En "fru Johansson" eller "enkan

14

Olsson" kan vara svår att med tillräcklig säkerhet påstå, att man återfunnit i husförhörlängden. Ibland kunde det dock lösas genom att t ex änkans avlidne man fanns antecknad någonstans eller att hennes understöd gått till mannens begravning en viss angiven dag, varvid dödboken kunde lösa problemet, eller att hennes understöd hämtades mot fullmakt av hennes son, vars namn kunde återfinnas i husförhörlängden. I ett fall var det från början utsiktslöst att få veta något mer om understödstagaren. Både 1879 och 1885 fanns, intagen på fattighuset, den dövtumme "En dumbe". Varken namn, ålder eller födelseort hade väl någonsin varit kända. För de båda undersökningsåren återfanns aldrig ca 14% av understödstagarna i kyrkobokföringen.

3.2 Förordning och reglemente

År 1874 antogs ett reglemente för Östersunds fattigvårdsstyrelse.(17) Styrelsen skulle bestå av sex ordinarie ledamöter, varvid tillsynen och övervakningen av stadens fem kvarter och fattighuset i det s k Gammalhäktet skulle fördelas mellan dem. För varje kvarter kunde också ett "samvetsgrant och för saken intresserad fruntimmer" (§3) utses. Hon blev också biträdande ledamot i styrelsen, dock utan rösträtt. Arbetet i kvarteret innebar dels att två gånger om året undersöka huruvida där bodde personer tillhörig annan kommun, som inte kunde försörja sig eller levde på ett sådant sätt, att de kunde förväntas komma att falla samhället till last (§2), dels "skaffa sig säkra underrättelser, om hvilka verkligt behöfvande inom kvarteret finnas, samt beskaffenheten af och orsaken till deras behofver." Om behovet var akut kunde insatser göras omedelbart; om det gällde konstant utbetalning dock efter samråd med närmast boende styrelseledamot (§4).

Arbetet med fattigvården var oavlönat med undantag för styrelsens sekreterare, som i reglementet tilldelades en årlig ersättning av 200 riksdaler riksmünt (rdr rmt).(18) Likafullt fick ordinarie ledamot böta 2 rdr rmt till fattigkassan, om han utan laga förfall uteblev från ett styrelsemöte (§6). Under 1879 var fängelsedirektören C A Jägerhorn ordförande och stadsfiskal J O Olson sekreterare. Övriga ledamöter var stadsläkaren K A Hernblom, telegrafkommissarie J O Lundgren, handlanden A Höglund och konditorn E P Levin.(19) Redan 1874 invaldes åtminstone en kvinnlig biträdande ledamot.(20) Däremot förefaller varken hon eller någon annan ha varit närvarande på styrelsens sammanträden, åtminstone att döma av närvarolistan.

Efter vilka regler tilldelades då fattigvård? Enligt 1871 års fattigvårdsförordning, av vilken kommunernas fattigvård var bunden, var vissa grupper berättigade till fattigvård. Det gällde barn under 15 år eller "den, som i följd af ålderdom, kropps- eller sinnessjukdom, wanförhet eller lyte är oförmögen att genom arbete förvärfwa hwad till lifwets uppehållande oundgängligen erfordras." Men man skulle också sakna egna medel och det fick inte finnas föräldrar eller barn, som var arbetsföra och därför kunde åläggas försörjningsplikt. Om dessa villkor var uppfyllda skulle "nödtorftig fattigvård honom lemnas."(21) Nu var inte styrelsen förhindrad att hjälpa också andra

personer. Men då fanns inga stadganden utan behovet och hjälpinsatsen bestämdes från fall till fall.(22)

Var man berättigad till fattigvård enligt §1, erhöll man som regel full försörjning; oftast genom inackordering hos någon enskild eller intagen på barnhem eller fattighus. Om understödet däremot inte innebar full försörjning, skulle det utgå i form av "reshjelp, husrum, bidrag dertill, kläder och natura varor, sådane, som äro för ett nödtorftigt uppehälle nödvändiga."(23) Kontanta utbetalningar skulle helst inte få förekomma; det skedde likväl regelbundet.

Genom den lämnade fattigvården fick också styrelsen makt och husbonderätt över understödstagaren. Det gällde om någon erhöll full försörjning, eller någon hade hustru och minderåriga barn, som hade dylik. Om någon genom "lättja eller liknöjdhet" ådrog sitt minderåriga barn eller hustru sådan nöd att fattigvård krävdes skulle också här husbonderätten gälla. Om sedan arbetsför person, som stod under fattigvårdsstyrelsens husbonderätt, vägrade att fullgöra ålagt arbete, gjordes anmälan till Kungl befallningshavanden med risk för tvångsarbete. Visade man "tredska, sjelfswåld, oordentlighet eller sturskhet" kunde underhållet "för någon tid minskas" och om man var minderårig "styrelsen låta honom lämpligen aga."(24)

Ett av fattigvårdens syften var, att onödiggöra tiggeriet. Därför var detta också förbjudet enligt 1871 års fattigvårdsförordning. I §11 angavs vilka myndighetspersoner, som en behövande hade rätt att begära en allmosa av, dvs fattigvårdsunderstöd. Om man till annan "med ord eller åtbörder begär allmosa /.../ anses (man) hafwa betlat" (§38). Även här stadgades om bestraffningsåtgärder, alltifrån förpassning ut ur kommunen, varning eller tvångsarbete. Även Östersunds fattigvårdsstyrelses reglemente tog upp frågan om bettleri särskilt. Två gånger om året skulle man uppmana samhällets medlemmar att "icke genom enskilda almosors gifvande åt bettlande främja lättja, dagdrifveri, oordentlighet och andra laster, hvarigenom fattigvårdens syftemål motarbetas." Om någon ville visa de fattiga någon "serskild välvilja", skulle bidraget lämnas till fattigvården, vilken i enlighet med bidragsbestämmelserna skulle "verkställa utdelningen".(25)

I behandlingen av fattigvårdsärendena i styrelsen gjordes egentligen aldrig någon formell hänvändelse till förordningen eller reglementet. Likafullt motiverades regelmässigt besluten. Låt oss se på några formuleringar ur protokollen.

1875 beviljades arbetaren Per Jönssons hustru Maria och hennes yngsta son Carl-August ett understöd av tre kronor per månad "tillsvidare af det skäl att de voro i nödställd belägenhet tillfölje av mannen Per Jönssons liknöjdhet samt lättjefulla och oordentliga lefnads-sätt".(26) En annan tillstyrkan gällde den häktade skomakaren Hans Östlunds hustru Ingeborg, som "vore i ytterst fattiga omständigheter och hade minderåriga barn att försörja samt saknade förmåga att för sig och sina barn betala hyra". Hon erhöll 100 kronor för året, vilka kvartalsvis skulle utbetalas direkt till hyresvärden.(27)

Alla som ansökte om fattigvårdsunderstöd fick emellertid inte den beviljad. Här följer några typiska motiveringar. Familjen Strömqvist hade ansökt om hyreshjälp. Den avslogs därför att både mannen och hustrun "äro helt unga personer i sin fulla arbetskraft och begåfwade med god helsa och således böra kunna sjelfwa fullt försörja sig och sina barn".(28) Skrivaren Helmer Sundbergs ansökan avslogs 1880 på likalydande sätt. Makarna var "friska och arbetsföra samt dessutom hade flera anhöriga höromkring, hvilka egde tillgångar och borde kunna lemna hjälp härutinnan i händelse sådan vore behöflig".(29) Här gjorde emellertid styrelsen sig skyldig till en kanske något för snabb bedömning av hjälpbehovet.

Familjen återkom i protokollen och det står snart klart för läsaren, att familjen var i nödställd belägenhet och möjligen också hade varit så en tid. Vid ett tillfälle saknade de bostad och mannen förde ett "oordentligt leverne". 1881 var hustrun sängliggande i ett kallt rum i Lugnvik, varför hon och barnen intogs på fattighuset.(30) Enligt kyrkobokföringen dog så hustrun och en ettårig son i april 1881 och mannen i oktober 1882. De tre återstående barnen blev intagna på Jämtlands barnhem.

Fattigvårdsstyrelsen kunde också ta egna initiativ om den fick kännedom och ett understödsbehov. Det blev dock ibland rätt njugga utfall. Man befarade bl a att "fattighjonet Anna Brandts dotter, hwilken under många år säges warit nästan alltid sängliggande, genom otjenlig wård möjligen kunde till sin helsa ytterligare försämrast". Efter denna bedömning beslutades, att fadern skulle skriftligen anhållas om "anskaffande af tjenligare wård åt henne".(31)

Möjligen kan man iaktta en något kärvare attityd vid bedömning av understödsbehovet med början under 1880-talet. Det blev vanligare, att man uppsköt beslutet om fattigvård till dess ytterligare undersökningar hade kunnat genomföras. Ett typiskt sådant ärende rörde änkan Josefina Johansson. Hon ansökte "om någon lite jålp för att kunna lifnära mig och mina små barn som Herrarna väl kan tänka sig så är fattigdomen ganska tung att lefwa uti i synnerhet när nöden tittar in öfver allt mycket mera nu när jag är så långt från staden". Med ansökan följde ett intyg, att "verklig nöd" rådde hos änkan. Styrelsen beslutade dock, att den för stunden inte kunde göra annat än att låta två av styrelsens ledamöter "besöka Josefina Johansson och dervid göra sig förvissade om understöd verkligen vore af behovet påkalladt, samt att för sådan händelse bestämma och tilldela henne ett tillfälligt bidrag för nödens afhjelpande i första hand".(32) Men dylika kontroller hade också förekommit tidigare. 1877 begärde förre fältjägaren Johanssons hustru understöd och styrelsen beslöt, "anmoda biträdande styrelseledamoten fru Brita Moberg, att taga kännedom om huruvida hustru Johansson vore i verkligt behof af understöd eller icke".(33)

Styrelsen kunde också dra in redan beviljat understöd. Änkan Anna Svensson, född 1814, var en understödstagare, som fanns med under lång tid i protokoll och räkenskaper. 1874 avslogs en ansökan, som

bl a innehöll följande formulering: "Som min son af sjukdom är så tagen, att han ej kan försörja sig sjelf och äfven jag, Anna Svensson, hans moder af sjuklighet och ålder ej kan försörja honom fram genom den förestående vintern", så anhöll hon ödmjukast om hjälp. Ansökan avslogs beroende på att "sjukdomsförhållandena ej vore med läkarbetyg styrkta eller för öfrigt med säkerhet kända".(34) Senare tillerkändes hon dock understöd.

En ansökan 1880 om förhöjt bidrag avslogs så bl a med den motiveringen, att hon "brukade med sina tillgångar köpa spritdrycker och dermed öfverlasta sig".(35) Tre år senare drogs understödet in helt: "Då känt vore att Enkan Anna Svensson och hennes son, arbetaren Joel Svensson endast missbrukade det dem i matvaror lemnade understöd, derigenom att de använde detsamma för att tillfredsställa sitt begär efter rusdrycker, fattades det beslutet att samma understöd skulle indragas tills vidare och till dess Anna Svensson och Joel Svensson gjort sig förtjente af att komma i Styrelsens åtanka".(36) Under 1885 återfanns änkan bland fattighjonen på fattighuset.

Regelsystemet, och den ideologiska bakgrunden, vilka styrde fattigvården, karakteriserades således av en tydlig restriktivitet. Om man var oförmögen att försörja sig själv, kunde man påräkna hjälp. Vanligtvis blev man då intagen på fattighuset eller inackorderad hos någon familj på stan. Om man som enda motiv till understödsbehovet kunde uppvisa t ex arbetslöshet, var det däremot nästan omöjligt att få något stöd från fattigvården. I dessa fall krävde styrelsen något ytterligare skäl för att bevilja understöd. Hjälpens omfattning fick inte heller vara mer än nödtorftig; den fick inte överstiga vad som oundgängligen erfordrades för livets uppehållande eller som styrelsen formulerade det: "för nödens afhjelpande i första hand".

Vad detta innebar för Östersunds fattiga kommer att ytterligare be-
lysas längre fram. Redan här kan dock konstateras, att hjälpbehovet avgjordes med motiveringar, som förefaller stämma rätt väl med intentionerna bakom förordningens stadganden. Den hypotesen skulle också kunna vara rimlig att hävda, att fattigvårdens understödstagare i Östersund i huvudsak var att hänföra till gruppen primärt fattiga.

3.3 Fattigvårdens omfattning 1879 och 1885

I styrelseprotokollen finns, som redan berörts, en rad beslut om understöd. Men många av dessa beslut inbegriper flera utbetalningar till en och samma person och kanske över flera år. Särskilt gäller det personer med full försörjning. Denna källa är därför olämplig för att fastställa vilka som var understödstagare ett visst år. Liggare över de understödda saknas för perioden. Styrelsens räkenskaper med verifikationer är dock bevarade. De har fortlöpande reviderats av kommunens revisorer, varför det kan förväntas att alla utbetalningar av fattigvårdens medel till understödstagare återfinns i denna källa.

Dessa räkenskaper har därför kommit till användning för att identifiera de direkt understödda. Med hjälp av kyrkobokföringen har sedan, så långt det varit möjligt, deras ålder, civilstånd och familjeförhållanden i övrigt bestämts. På så sätt har en fattigvårdsbefolkning kunnat fastställas, där både de direkt och de indirekt understödda ingått.

Några slutsatser från tabell 2 (se nedan) är givna; de torde också äga giltighet för perioden som helhet. Människor i yrkesverksam ålder, särskilt kvinnor, torde ha fått en successivt allt större kvantitativ roll bland understödstagarna. Fattigvården var således inte enbart en angelägenhet för de äldre; relativt få var över 65 år. De få barn, som var direkta understödstagare, var antingen intagna på barnhemmet eller utackorderade hos annan försörjare än förälder.

Tabell 2: De direkt understödda, efter ålder och kön, i fattigvården i Östersund 1879 och 1885. Antal.

Ålder	1879			1885		
	Män	Kvinnor	Totalt	Män	Kvinnor	Totalt
0-15	11	7	18	9	7	16
16-35	0	3	3	4	6	10
36-64	8	3	11	10	25	35
65-	4	7	11	7	6	13
Okänt	4	3	7	8	4	12
Totalt	27	23	50	38	48	86

Källa: Räkenskaper, fattigvårdsstyrelsen. ÖSA; Husförhörslängder för Östersund. ÖLA.

Ökningen av antalet direkta understödstagare mellan 1879 och 1885 förvandlas till en minskning, om talen relateras till befolkningens storlek; folkökningen var ju extremt hög mellan dessa år. Om också de indirekta understödstagarna medräknas, ökar emellertid även det relativa antalet fattigvårdstagare. Det beror på det ökade inslaget av flerpersonshushåll med många barn.

Tabell 3: Fattigvårdsbefolkningen, eller de direkt och indirekt understödda, i Östersund 1879 och 1885.

	1879		1885	
	Antal	%	Antal	%
Män över 15 år	26	29,5	45	15,9
Kvinnor över 15 år	29	33,0	60	21,1
Minderåriga	33	37,5	179	63,0
Totalt	88	100,0	284	100,0

Källa: Samma som tabell 2.

Anm: För 1885 tillkommer tre ensamförsörjande kvinnor med barn och två familjer med två vuxna och barn. Dessa fem hushåll har inte återfunnits i kyrkobokföringen, varför antalet indirekta understödstagare inte kunnat fastställas.

Ökningen av antalet minderåriga är häpnadsväckande. Den stora skillnaden mellan de två åren hänför sig således till ett ökat antal barnfamiljer.

1879 var 24 understödstagare ensamstående och registrerade som änkor, änklingar eller ogifta. Flertalet var relativt gamla; särskilt gällde det kvinnorna. I övrigt fanns sex fullständiga barnfamiljer, lika många ensamförsörjande kvinnor med barn, en änklingsfamilj med barn och slutligen en osäker familjekonstellation.

1885 var 31 personer ensamstående. Även nu var de relativt gamla; kvinnornas genomsnittsålder hade dock sjunkit rätt markant. De fullständiga barnfamiljerna var 15 till antalet och de ensamförsörjande kvinnorna 16. Tre änklingar hade hemmavarande barn, fyra par hade inga, tre föräldralösa barn fanns på barnhemmet. Fem delvis okända familjer fullständiga bilden.

Låt oss så jämföra dessa siffror med den tryckta statistikens. De direkt understödda i den senare källan var 1879 18 män och 25 kvinnor, sex år senare 34 män och 35 kvinnor. Om man till dessa adderar de s k tillhörande barnen, och därmed kan förväntas få ett mått på fattigvårdsbefolkningen i sin helhet, blir siffrorna 53 och 101. Det är således, med undantag för de direkt understödda kvinnorna 1879, stor skillnad mellan antalet understödstagare enligt fattigvårdsstyrelsens räkenskaper och den tryckta statistiken. Differensen måste beröras något, även om ingen systematisk granskning av den har gjorts.

Exempel på orsaker till det större antalet direkt understödda enligt räkenskaperna kan vara, att regelmässigt fick ett antal fattiga i december s k julgåva; detta har här kvalificerat dem som understödstagare. Det är dock möjligt, att denna gåva inte betraktades som fattigvård. Det kan vidare vara så, att några verifikationer, visserli-

gen daterade det aktuella året, kan ha gällt fattigvård, t ex sjukvård eller understöd i annan kommun, ett tidigare år men blev debiterat först nu. Då underlaget till den tryckta statistiken skulle inrapporteras, visste man emellertid de verkliga förhållandena.

När det gäller skillnaden i storlek mellan de totala fattigvårdsbefolkningarna hänger den för det första samman med differensen för de direkt understödda. För det andra har vid rekonstruktionen av den direkt understöddes familjeförhållanden också medräknats t ex barnhemsbarns syskon och föräldrar och den eventuellt hemmavarande återstående familjen till en person, som var intagen på fattighuset. Detta torde inte ha skett vid sammanställningen av den tryckta statistiken. Med bortseende från eventuellt felaktigt förda personer till ett visst år torde den rekonstruktion av fattigvårdsbefolkningen, som skett här, ge ett säkrare underlag än den tryckta statistiken för en bedömning av fattigvårdens omfattning och betydelse.

Med vilka belopp utgick då hjälpen? Givetvis varierade de rätt väsentligt; alltifrån några kronor i form av matvaror från Dahlins handelsbod eller en tillfällig hyresbetalning till full försörjning. Den senare uppgick på helårsbasis för fattighjonen på fattighuset och de två åren till ca 240 respektive 220 kronor - då tillkom snus eller annan tobak för 20 öre per månad och extra förplägnad till jul. Barnhemsbarnens helårsförsörjning kostade 103 respektive 96 kronor. I genomsnitt erhöll 1879 de ensamstående 153 kronor och familjerna 118 kronor. Motsvarande tal för 1885 var 113 och 95 kronor. Att de ensamstående fick mer berodde på, att de i större utsträckning än familjerna hade full försörjning.

Emedan understöden varierade stort mellan understödstagarna kan det vara svårt att dra någon egentlig slutsats rörande understödets karaktär och omfattning. Full försörjning garanterade dock föda och tak över huvudet för den direkt understödde. De övriga fattigvårdstagarna, och då rörde det sig i mycket stor utsträckning om hushåll med mer än en person, kunde i genomsnitt erhålla ett belopp motsvarande hyran för en billig bostad. Mera exakt kan understödsbeloppens storlek och fördelning studeras i tabell 4.

Tabell 4: Understödsbeloppens storlek och fördelning inom fattigvården mellan enperson- och flerpersonghushåll i Östersund 1879 och 1885.

Kronor	1879				1885			
	Enper- son- hushåll	Flerper- son- hushåll	Totalt		Enper- son- hushåll	Flerper- son- hushåll	Totalt	
	Antal	Antal	Antal	%	Antal	Antal	Antal	%
0- 49	6	3	9	21,9	13	21	34	47,2
50- 99	3	1	4	9,8	3	9	12	16,8
100-149	4	6	10	24,4	2	4	6	8,3
150-199	3	1	4	9,8	2	3	5	6,9
200-	12	2	14	34,1	10	5	15	20,8
Totalt	28	13	41	100,0	30	42	72	100,0

Källa: Räkenskaper, fattigvårdsstyrelsen. ÖSA.

Anm: Orsaken till varför antalet understödstagare skiljer sig åt mellan tabell 2 och 4 beror på, att i den senare har familjer med flera direkta understödstagare förts till samma hushåll.

Tabellens siffror understryker ytterligare redan gjorda iakttagelser: flerpersonghushållet, dvs som regel barnfamiljer, med ett begränsat och tillfälligt understöd är den grupp, som ökar på alla övrigas bekostnad. Även om man måste räkna med några nytillkomna fullt försörjda under respektive år, är gruppen med över 200 kronor i understöd, varav de flesta var intagna på fattighuset, ingen dominerande grupp. Dess relativa position försvagas också mellan de två åren.

1800-talets svenska beskattningsapparat registrerade två grupper av fattiga, de befriade och de avkortade. Denna typ av fattigdom har tidigare studerats med avseende på förhållandena på landsbygden.(37) Här betraktas dessa fattiga som en del av den av myndigheterna konstaterade totala fattigdomen.

För att utröna något om vad för slag av fattigdom dessa skattefattiga representerade har de två grupperna, utifrån 1879 års mantalsskrivna befolkning, undersökts närmare. Dessutom har relationen mellan de skattefattiga och understödstagarna i fattigvården preciserats. Utifrån gällande bestämmelser förelåg nämligen risk för dubbelräkning.

4.1 Beskattningsprocessen för 1879 års mantalsskrivna befolkning

1800-talets beskattningssystem var en stor apparat, som för varje skattdagning pågick under flera år.(38) Början togs genom mantalsskrivningen under senhösten ett visst år. Genom denna förteckning av människorna lades en grund för uttaxering bl a av den personliga mantalspenningen.

Några som förtecknades i mantalslängden befriades dock samtidigt från denna skatt. Från och med 1863 års mantalsförordning gällde detta alla under 18 år, värvade soldater, den "egentliga lappallmogen" och de som antingen åtnjöt fattigunderstöd eller var fattiga eller sjukliga enligt intyg från kommunalnämnd eller motsvarande. De befriade fattiga var således enligt förordningen de som hade fattigvård och övriga som av de kommunala myndigheterna bedömdes oförmögna att betala mantalspenningen p g a fattigdom eller sjukdom. Efter vilka kriterier, som de senare utvaldes är dock oklart.

Under det påföljande andra året bestämdes stegvis den slutliga uttaxeringen, i form av grundskatter, bevillning och personella skatter i övrigt, för varje återstående skattskyldig. Uppgifterna sammanfördes i en uppbördsbok. Utdrag ur denna i form av en debetsedel tillställdes varje huvudperson, som hade att erlagga skatten vid uppbördsstämman i februari eller mars det tredje året.

Om man inte betalade utskylderna blev man uppförd på en restlängd, varvid indrivningen genast inleddes med hjälp av kronobetjäningen. I detta arbete påträffades ett antal personer, som saknade tillgångar och därför inte kunde betala skatten. De hade heller inget utmätningensbart gods. De betecknades som "utfattiga" och fick sin skatt avkortad p g a fattigdom.

Dessa två grupper, de befriade och de avkortade, representerar således en del av den mätbara fattigdomen under 1800-talet. Hur djup deras fattigdom var, framgår varken av källmaterial eller regelsystem. Med tanke på de ofta ringa belopp, som deras skatter belöpte sig till, och rent allmänt den tidens restriktiva syn på fattigdom,

som bl a manifesterades inom fattigvården, torde dock dessa fattiga helt ha saknat överskott, dvs det som var kvar av deras tillgångar efter avdrag av utgifter för det allra nödvändigaste. De skulle således, på samma grund som fattigvårdstagarna, hypotetiskt kunna rubriceras som primärt fattiga.

Låt oss så gå över till den beskattningsprocess som inleddes hösten 1879. Ett försök har gjorts att rekonstruera denna fram till hösten 1881, då visserligen fortfarande några restförda, dvs personer som ej betalat in sin skatt, återstod. Syftet med att följa processen steg för steg har varit att säkerställa om inga ytterligare grupper av fattiga finns i systemet. Det var rätt många som inte betalade sina skatter på uppborðsstämman. Dessvärre torde källmaterialet inte vara helt komplett, varför processens alla steg inte har kunnat följas.(39)

Den 5 december 1879 underskrevs mantalslängden för år 1880. Samtidigt befriades ett antal individer från mantalspenningar och personlig skyddsavgift. Under 1880 skedde så taxeringsarbetet och taxeringslängder uppgjordes. Att en mängd människor på detta stadium "befriades" från bl a bevillningen, genom att deras inkomster skattades till under 500 kronor, bortses ifrån här. Den 7 februari 1881 kunde så en "Kronouppborðsbok uti staden Östersund för år 1880" presenteras. Här fanns alla skattskyldiga angivna med namn och skattebelopp samt uppställda efter mantalslängden. Denna uppborðsbok låg sedan till grund för uppborðsstämman, vilken gick av stapeln den 24 och 25 februari, då man vid ett personligt besök på rådhuset betalade sin skatt. Detta noterades i uppborðsboken med ett "Lef". Efter stämmans slut borde en restlängd ha uppgjorts över dem, som inte hade erlagt skatten. En sådan har dock inte kunnat återfinnas. Det skapar problem, ty det är nu som fattiga utöver de avkortade skulle kunna återfinnas. Något kan dock sägas.

I uppborðsboken saknade 311 personer anteckning om, att de hade betalat sin skatt. Från den 28 april finns en avkortningslängd, vilken förtecknar 43 personer, som således fick sin skatt avkortad p g a fattigdom. Två dagar senare uppgjordes en handräckningsförteckning, som innehåller 147 namn. De återstående 121 individerna bör således ha erlagt sina utskylder under mellantiden i samband med att indrivning kom igång.

I handräckningsförteckningen återfinns i princip tre grupper. För det första personer, som fortfarande var bosatta i Östersund, men som ännu ej betalat skatten. Här var som regel antecknat i marginalen, att handräckning var begärd. Indrivningen hade dock ännu inte givit något resultat, när förteckningen uppgjordes. Den andra gruppen bestod av personer, som inte längre var bosatta i Östersund men där den nya hemorten var känd. Här var också antecknat, att handräckning var begärd, dock vid ett något senare tillfälle än för de föregående, något som väl hängde samman med den ytterligare tid det tog för skattemyndigheterna att fastställa den nya bostadsorten. Personer med okänd vistelseort utgjorde den tredje gruppen. För denna gällde, att "af-

skrivning kommer att begäras". Denna förteckning ger emellertid inga upplysningar om de förtecknades betalningsförmåga och då ej heller huruvida de var fattiga.

Viss information av nytta vid en fattigdomsbedömning kan man emellertid finna i en dylik handräckningsförteckning. Låt oss som exempel se vad man kan utläsa om två personer. Handlaren J M Moberg flyttade med sin familj till Stockholm 1881 och fanns förmodligen inte i Östersund i samband med uppbördsstämman. Handräckning begärdes den 14 april. Någon gång mellan förteckningens datering och sista augusti (se nedan) betalade han så sin skatteskuld. I vilken utsträckning inbetalningen var en följd av påstötning från kronobetjäningen i Stockholm går dock inte att utläsa.

Den ogifte arbetaren J A Jacobsson befann sig under hela våren i Stugun på timmerkörning. Han fördes upp på handräckningsförteckningen. Handräckning hos stadsfogden begärdes emellertid inte förrän den 17 augusti, när han tydligen hade återkommit till staden. Han hade dock inte betalat någon skatt inklusive stämmoböterna före månadens utgång. Jacobsson hade också bötesmedel hängande över sig efter att han blivit sakfälld för "fylleri och oljud" i mars 1880.

I "Balans-Relation öfver 1880 års Kronouppbörd uti Östersunds stad" kan man utläsa av bilagda förteckningar, vilka som ytterligare hade betalat sin skatt fram till 1 september och vilka, som fortfarande häftade i skuld. För några av de senare personerna var antecknat i marginalen "saknar tillgång". Här skulle man således möjligen kunna föra ytterligare ett antal människor till de fattigas skara. Det har emellertid inte gått att få någon klarhet i vad denna brist egentligen motsvarade; det rörde sig dessbättre om ett mycket litet antal personer.

Det är således möjligt, att de avkortade inte var de enda fattiga bland de restförda. Det skulle i så fall bero på, att de inte hade varit anträffbara före avkortningslängdens sammanställande. Några fick väl myndigheterna dessutom aldrig kontakt med. Däremot förefaller det bara finnas ett sätt att gå vidare: att låta sig nöja med, som skattefattiga under våren och sommaren 1881, betrakta de avkortade enligt avkortningslängden från april.

De skattefattiga 1879 skulle således bestå av de befriade från december 1879 och de avkortade från april 1881. Detta bör kommenteras något.

Det kan diskuteras huruvida 1879 års fattigdom skall inrymma de avkortade våren 1879 eller 1881. Här har den senare möjligheten valts och det av tre skäl. Det blir samma mantalsskrivna befolkning, som utgör populationen för undersökningen. Man slipper risken för dubbelräkningar mellan befriade och avkortade. Dessutom sammanfaller det med logiken i beskattningsprocessen.

Avslutningsvis skall två förhållanden nämnas. De har dock inte undersökts närmare. Ett mindre antal befriade 1879 dök upp i 1880 års kronouppbördsbok och genom några stickprovskontroller kunde konstateras, att de avkortade våren 1881 sällan återkom som befriade på hösten samma år.

4.2 Skattefattiga bland 1879 års mantalsskrivna befolkning

I december 1879 befriades 52 personer p g a fattigdom och/eller sjukdom. Också de med sjukdom som skäl för sin befrielse räknas således här till de fattiga. Sjukligheten torde nämligen bara vara den direkta orsaken till den fattigdom, som i grunden var skälet till skattebefrielsen. En sjuk med egna tillgångar kunde givetvis inte räkna med att slippa betala skatt.

Av de befriade personerna var 23 ensamstående. Åtta var män och i genomsnitt 69 år och de 15 kvinnorna 64 år. De övriga 29 ingick i olika slag av familjebildningar. I fem fall var det dessutom två och i ett var det tre personer i samma familj, som var befriade. Nio fullständiga familjer fanns bland de befriade; männen var nära 50 och kvinnorna 46 år i genomsnitt. Totalt hade deras 35 hemmavarande barn en genomsnittsålder av drygt 12 år. Vidare var elva kvinnor, främst änkor, ensamstående med barn. De var nära 49 år i genomsnitt, barnens totalantal var 31 och de var drygt 13 år i snitt.

Förutom de tre dominerande grupperna ensamstående, ensamförsörjande och barnfamiljer fanns bland de befriade två gifta par, där alla var över 70 år och två medelålders systrar, som bodde tillsammans med sin mor. Slutligen sammanbodde "försvarslöse" Erik Nyholm 62 år med hustru Kristina 56 år och hennes mor Anna Harman 91 år, alla tre var befriade.

Av de 43 avkortade personerna var 15 ensamstående, varav tio män med en genomsnittlig ålder av 30 år och fem kvinnor, som var 41 år i genomsnitt. Av övriga 28 avkortade ingick 15 i fullständiga familjer, där mannen var 42 och kvinnan 39 år i genomsnitt. Därutöver tillkom i dessa familjer 47 hemmavarande barn med en genomsnittlig ålder av drygt nio år. De åtta ensamstående kvinnorna var i genomsnitt nära 39 år och hade 13 barn hemma, vilka var drygt åtta år i snitt. De övriga familjerna utgjordes av en 47-årig änklings med fyra barn, tre gifta par, flertalet över 70 år och ett syskonpar.

I två tydliga olikheter mellan de två slagen av skattefattiga kan konstateras. Bland de avkortade var andelen ensamstående lägre jämfört med bland de befriade och de var yngre. Det var främst de ensamstående avkortade, som var yngre än de befriade men det gällde också, fast i något mindre utsträckning, familjerna. Detta framgår av tabell 5.

Tabell 5: Åldersfördelning könsvis bland de p g a fattigdom avkortade och befriade bland 1879 års mantalsskrivna befolkning i Östersund.

Åldersintervall	Befriade			Avkortade		
	Män	Kvinnor	Totalt	Män	Kvinnor	Totalt
18-35	0	1	1	14	7	21
36-64	6	24	30	15	4	19
65-	8	13	21	2	1	3
Totalt	14	38	52	31	12	43

Källa: Mantalslängd för Östersunds stad år 1880; Verifikationer till 1880 års Landsbok för Jämtlands län. ÖLA.

Bland de befriade var 46% av kvinnorna medelålders, dvs i åldersintervallet 36-64, och mer än 2/3 av de avkortade var män i motsvarande ålder. Man bör också särskilt lyfta fram den stora gruppen av avkortade män yngre än 36 år.

Möjligen skulle man kunna generalisera de gjorda iakttagelserna till följande slutsats: en typisk befriad vid denna tid var en medelålders änka med ett par hemmavarande barn medan en typisk avkortad var en yngre manlig yrkesarbetande familjeförsörjare.

Om någon i en familj befriades eller avkortades från skatten borde det kunna vara rimligt anta, att hela familjen i någon mån hörde hemma bland de fattiga. Detta trots att försörjningsplikten i skattesammanhang väl inte gällde på samma sätt som inom fattigvården där familjens medlemmar ansågs ha ett primärt ansvar för varandra. Man var knappast tvungen att betala någon annans skatter. Indirekt kunde det dock inträffa: om gemensamma tillgångar betraktades som utmätningensbart gods för täckande av en skatteskuld. I tabell 6 presenteras summan av alla, både de direkta och indirekta, skattefattiga.

Tabell 6: Befriade och avkortade samt deras eventuella anhöriga bland 1879 års mantalsskrivna befolkning.

	Befriade		Avkortade	
	Antal	%	Antal	%
Män över 15 år	32	24,8	34	27,0
Kvinnor över 15 år	56	43,4	42	33,3
Minderåriga	41	31,8	50	39,7
Totalt	129	100,0	126	100,0

Källa: Samma som tabell 5.

Totalt 255 människor skulle således tillhöra vad man kanske kan kalla "skattefattigbefolkningen". Östersunds folkmängd 1879 uppgick till 2 581 personer. 10% av stadens befolkning var således skattefattiga. Nivån bör dock vägas mot de invändningar av källkritisk natur, som gjorts tidigare.

4.3 Skattefattiga och fattigvårdstagare

Innan det är möjligt att mera precist ange antalet fattiga i enlighet med här vald definition måste förekomsten av dubbelräkningar mellan de olika fattiggrupperna undersökas. Endast ett fall förekommer både bland de befriade och de avkortade. 57-årige gratialisten Johan Johansson avkortades från skatt medan hustrun Kristina 50 år befriades. De hade två hemmavarande söner 12 och 16 år gamla.

Relationen mellan skattefattiga och fattigvårdstagare är mera betydelsefull. Som redan framhållits skulle understödstagare automatiskt befrias enligt gällande mantalsförordning. Så har dock inte varit fallet. Bara 15 av de 52 befriade hade också fattigvård under 1879. Både hustrun Kristina Ängdahl och Gustaf Hoof, personer vilka vi skall få höra mer om i nästa avsnitt, fanns med bland dem, dvs både tillfälliga fattigvårdsmottagare och personer med full försörjning var representerade. Av de 129 direkt eller indirekt befriade återfanns 33 individer också bland fattigvårdsfolket.

Bland de avkortade var det tre familjer, som också var understödstagare 1879. Däribland fanns arbetaren Lars Peter Eriksson med hustrun Stina Loo (se nedan). Av de 126 direkt och indirekt avkortade var därför 18 individer också understödstagare eller medlem i dennes familj.

Av skattefattigbefolkningen på 255 personer skall således fyra individer frånräknas p g a att de ingår bland både befriade och avkortade. Av fattigvårdsbefolkningen på 88 personer skall sedan 37 individer adderas de skattefattiga. Resultatet blir en fattigbefolkning på 288 personer, vilket motsvarar drygt 11% av Östersunds totala befolkning.

Redan tidigare i uppsatsen har den hypotesen förts fram, att både fattigvårdstagare och skattefattiga närmast borde karakteriseras som primärt fattiga, dvs fattiga på så sätt, att de riskerar att fara illa i en fysiologisk mening, om inget skedde som förändrade deras situation. Vi saknar fortfarande statistik och annat beprövat bevismaterial för att slutgiltigt testa hypotesen. När det gäller de skattefattiga är också annan information tunnsådd; om det inte rör sig om en som var både skattefattig och fattigvårdstagare.

I detta avsnitt skall vi närmare bekanta oss med de fattigas levnadsvillkor. Vi lär känna ett antal individuella öden, tittar in på fattighuset och låter avslutningsvis fattigvårdsstyrelsen få ge sin syn på de fattiga. Härigenom får vi en bild av de fattigas, och då särskilt fattigvårdstagarnas, situation, som förhoppningsvis och i någon mån kan belysa hypotesen om den primära fattigdomen.

5.1 Människorna bakom statistiken

Understödstagarna under 1870- och 1880-talen var en brokig samling av olika typer av människor. Med hjälp av statistiska generaliseringar kan några aspekter på dem lyftas fram, något som skedde i ett tidigare avsnitt. Om man vill karakterisera dem på en annan nivå, där bara mjukdata finns att tillgå, blir det svårare.

För att riktigt förstå karaktären på denna tids fattigdom är det likväl viktigt att försöka skapa sig en djupare bild av de fattigas levnadsförhållanden. Svårigheten med att åstadkomma detta hänger samman med, dels att det inte finns något typfall bland understödstagarna, som kan få representera alla de andra fattiga, dels och även om det hade funnits detta typfall är informationen om var och en relativt sparsam och ojämn, varför helheten ändå blir svår att teckna. En alternativ väg är att med hjälp av en beskrivning av förhållandena för ett antal understödstagare låta detta få bli bilden av de fattiga i Östersunds fattigvård vid denna tid.(40)

Flertalet understödstagare gjorde föga väsen av sig medan andra var både "sturska" och "oordentliga". Många var socialt relativt välanpassade trots den iråcade nödsituationen, medan andra var mer eller mindre kriminellt belastade. Vi börjar med några exempel på den första kategorin.

Änkan Märith Sundström, född 1800, hade 1879 full försörjning på fattighuset till en kostnad av 65 öre per dag, då hon dog den 11 augusti. Kort efter dödsfallet hade fattigvården auktion på hennes tillhörigheter för att därigenom täcka så mycket som möjligt av vad hon kostat fattigvården genom åren. Enligt förteckning såldes två "kjortlar", en hatt, en del kläder bl a flera kofter, en schal och en psalmbok. Totalt inbringade auktionen 3:12 kronor, vilket således motsvarade knappt fem dagars full försörjning på fattighuset.

Änkan Anna Kindlund var född på Frösön år 1800. Hon dog 10 maj 1879. Dessförinnan hade hon bott i ett rum någonstans på stan. Hyran, som var på 2:50 kronor per månad, betalades av fattigvården. Därutöver hade hon fått hämta ut matvaror för 8:50 kronor hos diversehandlare Dahlin. Sara Ström hade tvättat hennes kläder för 75 öre, något som också betalades av fattigvården. Vad hon i övrigt levde av är inte känt. Efter änkans död överfördes hennes "ringa qvarlåtenskap" till fattighuset, där det sedan såldes på auktion. Hennes tillhörigheter, prissatta, var:

1 st mjöllåda		4 kjortlar	4:06 kr
o diverse	0:14 kr	1 schal	2:-
2 kaffepannor	0:18	2 st siden-	
Muff m m (galoscher)	0:30	dukar	1:30
2 st fruntimmerskappor	0:65	1 nya testa-	
1 doffelkofta	2:30	mentet och en	
		psalmbok	0:45

Totalt inbringade auktionen tolv kronor.

Änkan Ingeborg Larsdotter Alström föddes i Näskott 1844. Enligt vigselboken gifte sig handelsbokhållaren Carl Magnus Ahlström, född 1843 i Ulricehamn, med pigan Ingeborg Larsdotter i november 1867. Två månader senare föddes en son. Även året därpå fick de en son, som dock dog nio år gammal. Mannen dog som handelsbetjänt 1870; några månader senare födde Ingeborg en dotter. Så småningom fick änkan Alström titeln "arbetsqvinna": hon födde s k oäkta barn både 1876, 1880 och 1883.

1879 beviljades hon tillfälligt understöd i form av matvaror för 18 kronor hos Dahlin. 1884 avslogs en begäran om fattigvård trots att hon nyss fött ett barn. 1885 fick hon hyreshjälp för årets sista kvartal med 25 kronor. Samtidigt var dottern, nioåriga Augusta intagen på barnhemmet och femåriga Bror Gustaf utackorderad hos J S Björk i Näliden mot en kostnad av tio kronor i månaden.

Arbetaren Nils Sjödin var född i Skog i Gävleborgs län. 1885 var han 61 år. Hans hustru hade dött två år tidigare i lungsot 38 år gammal; då hade de varit gifta i tolv år. Nils hade hand om de två sönerna 11 och 13 år gamla; båda var födda i Sundsvall. Sjödin var sjuklig. I januari avslogs dock en fattigvårdsansökan "enär han hade barn som ansågs kunna lemna honom nödig omvårdnad".(41) Likafullt erhöll han, enligt räkenskaperna, denna månad 17 kronor i form av matvaror och hyreshjälp. I mars och april tilldelades han fem kronor respektive månad; han sades sakna tak över huvudet. Dessutom hade "Sjödin för sitt livsuppehälle pantsatt för honom nödvändiga kläder och verktyg", vilka skulle återlösas av fattigvården.(42) I maj kunde han kvittera ut 15 kronor. För de två senare månaderna finns som ett underlag till besluten ett brev från Sjödin.

Hösten 1884, skriver han, fick han "vänstra axeln krässad wid brandtillfället" och för några veckor sedan vreds armbågen ur led. Han ha-

de blivit förkyld och fått "frossbrytning" under de sex dygn som "jag och barnen var husvill nu i april måna, då jag icke ägde 50 kronor att lämna i förskott då jag måste flytta ifrån hästermand d. 1 april jag försökte minst på 20 ställen inom stan, att få blott en sängplats i deras tvättstuga för någon vecka tills dett kunde blifwa bättre wäder men alla hade något förebära till omöjligt och () fick vi dagligen ute dag på dag till kl. 9 till 10 på Qvällarne då äntligen det fans en ock annan barmhärtig människa som gaf oss plats öfver natten".(43) I december erhöill Sjödin 6:25 kronor till hyran för en och en halv månad.

Vi har redan i ett tidigare avsnitt mött änkan Josefina Johansson. Hon var född i Täby i Örebro län och var 1885 44 år gammal. Hon var änka efter en jämnårig snickare, som hade dött fyra år tidigare. De hade tillsammans fyra söner. Josefina hade fått ytterligare två söner efter mannens bortgång; en av dem dog dock knappt fem månader gammal. 1885 var barnen 1, 6, 9, 11 och 14 år. I augusti 1882 hade Josefina blivit sakfälld för "oloflig utskänkning af maltdrycker".

Under 1885 erhöill Josefina i fattigvård totalt 135 kronor. Av denna summa var 10 kronor i form av matvaror, 25 kronor en kvartalshyra för ett rum och kök, en julgåva på 10 kronor och resten kontant månatligt understöd från och med april månad.

Familjen Kullström hamnade i en akut nödsituation hösten 1885; hustrun var gravid. Mannen, 45 år och född i Borgsjö, hade i början av decenniet varit badmästare vid badhuset, men två år tidigare hade han lämnat den sysslan och fanns nu antecknad som "arbetare" på annan plats i husförhörslängden. Hustrun Oline var 36 år och född i Trondheim. De hade två söner 1 och 6 år gamla. I oktober blev hon intagen på fattighuset, där hon med hjälp av barnmorskan Charlotta Molander födde ännu en son. De blev kvar där hela november. Samtidigt betalade fattigvården en hyresskuld på 25 kronor och familjen fick 20 kronor i understöd i december.

För familjen Andersson blev 1885 ett ödesdigert år. Mannen var snickeriarbetare och 27 år. Hustrun Anna Johanna var 30 år. De hade gift sig på julafton 1883. Då hade de redan två barn 1 och 2 år gamla. Hon torde emellertid vid denna tidpunkt ha suttit i fängelse, ty i januari 1882 hade hon för tredje resan stöld dömts till två års straffarbete och för fem år framåt förlust av medborgerligt förtroende. I september 1884, då hon väl hade varit ute ur fängelset tillräckligt länge, födde hon en dotter. Anna Johanna dog emellertid i januari 1885 och den yngsta dottern den 4 augusti samma år. Dagen därpå erhöill familjen 10 kronor i understöd från fattigvården. Två månader senare flyttade resten av familjen till Brunflo.

Möjligen ett ännu mera tillfälligt hjälpbehov uppvisade timmermannen och torghandlaren Johan Albert Andersson med familj. Makarna, födda i mellansverige, var 1885 44 respektive 43 år gamla. Deras kringflackande liv kan beskrivas av de sju barnens födelseorter: en son 1871 i Kristinehamn, en dotter 1872 i Grythyttan, en son 1876 i Filipstad,

en son 1878 i Bollnäs, en son 1880 och ännu en 1881 i Gräfsö samt en dotter 1884 i Östersund. I april 1885 fick de hjälp med en kvartalshyra på 37:50 kronor.

Bland understödstagarna fanns också, som redan nämnts, några som lät göra mera väsen av sig än de hittills återgivna understödsfallen. Här skall vi möta tre exempel på detta.

Familjen Jon Ängdahl stöter vi på första gången 1871 i fattigvårdsstyrelsens protokoll. Året därpå hade familjen ett fattighjon inackorderat hos sig.(44) Några år senare tycks problemen ha hopat sig. Året var 1875. Mannen står som skraddare, var 39 år och född i Föllinge, medan hustrun Kristina var 43 år och född i Marieby. Hon hade en oäkta son som var 15 år. Gemensamma barn var en son 12 år, en dotter 11 år, en dotter 8 år, en son 4 år och en dotter 2 år; de två först nämnda födda utom äktenskapet.

Ett brev anlände i mars detta år till fattigvårdsstyrelsen från hustru Kristina. Hon hade i det längsta velat undvika fattigvården och försökt på alla de vis att försörja sina barn.(45)

"... men oaktadt alla mina bemödanden och dessutom flera gånger delaktig af gåfvor från enskild välgörenhet, räcker det ändå ej till dels för att jag är sjuklig och således kan göra ringa nytta, dels ock att ehuru jag som ofvan nämnts, tacksamt erkänner det flera sammanskott af goda menniskor gjorts till min hjälp, detta dock ej varit någon jemn utan tillfällig hjälp, mellan vilka ganska långa tider förgått och jag kunnat när gåfvan kommit varit skyldig alltsammans, dels ock hvilket är det viktigaste eller första orsaken till min brist är att min man ej har sändt mig någon hjälp alltsedan sistlidne höstmarknad, då jag fick mig tillskickad 5 kronor; han skaffade sig en häst och for ner till Stugun för att genom körslor skaffa oss inkomst, men den stränga vintern tillika med den lägre betalningen för körslor hafva gjort att han ej kunnat få något överskott, dessa nämnda orsaker nödgas mig att vördsammast anhålla det fattigvården måtte hjälpa mig och mina små tills om möjligt bättre tider kan inträffa."

Hon fick tio kronor i månaden och "tillsvidare". Samtidigt beslöt styrelsen att emedan mannen "rest härifrån och lemnat sin familj i utblottadt tillstånd, hos Konungens Befallningshafvande anhålla, att han efterlyses och i händelse han anträffas få honom hitsänd" samt då tvinga honom att försörja sin familj.

I januari 1876 erhöll Jon en varning för att han inte utfört det arbete han blivit ålagd av stadsfiskalen, vilken ägde husbonderätt över honom. Om varningen inte medförde någon bättring riskerade Jon åtal. I oktober 1877 beslöt styrelsen att gå vidare med varningen och "vidtaga åtgärder för /.../ Skraddare J. Ängdahls befordran till ansvar eller allmänt arbete, enär (han) förde ett oordentligt lefverne".(46) Förmodligen blev följd, att han blev intagen på fattighuset. I augusti 1878 fick han nämligen, tillsammans med andra "boende å sta-

N^o

Beskrifning rörande arbetaren *Karl Eriksson af Örsund*
som den 1 Maj 1876 frigifres från Länss-fängelset i Östersund

N° 1 i stamrullan samt N° 3 i porträttrullan.

Födelseort, månad och dag: *Ölga i kyrka, Norr-Tynges län, den 13de Jan.*
Födelseort till församling, härad (stad) och län:

Sednaste kyrkoskrifningsort: *Fädersäter*

Undergår nu bestraffning för: *1st besvär stöld af i bte gärdade hus (Kreatur)*

Utslaget, af hvilken myndighet och när det afskunnats: *Äldre Tings Rättshövding 24de 76.*

Straffet samt tiden, då det började: *3 månader i fängelse började den 1 Maj 1875 samt*

Förut undergåfna bestraffningar för: *af följande straff: men för det kronofogdets*
afskunnade och är nu fri.

Förpassningsort vid frigifningen: *Fädersäter*

Beloppet af egna medel och besparad arbetsförtjenst vid frigifningen: *22 R 88 öre*

Fångens fotografi.

Hår: *brunt*
Skägg: *brunt*
Ögon: *mörkblå*
Näsa: *lång*
Mun: *sluten*
Hög: *sluttig*
Höjd: *5 fot 5 tom*
Kroppsbbyggnad: *slank*

Annot utmärkande kännetecken: *hvit hår afren*
afren, bryter på Wärmeländsk de
stekt på den liden

Östersund den 1 Maj 1876.

C. L. Jägerhorn
Fängels-Direktör.

* Nämnda (fyller ut) underskriften på underskriften i den utgående beskrifningen från de särskilda fängelsernas insp.

Carl Axel Jägerhorn, fängelsedirektör i Östersund, medlem i stadsfullmäktige med mera. Han var född år 1831 i Enöglå Västmanland, död i Vänersborg år 1911. Han var volontär vid Westmanlands regemente år 1847 och regementskommendant vid Lifregementets grenadjärer år 1866.

Foto Jämtlands läns museums bildarkiv.

dens fattighus", ånyo en varning. Han hade vägrat utföra det arbete som fattighjonen blivit ålagda, nämligen att "i slutet af Maj och början af Juni månad innevarande år (och) derefter under sommaren hvarje söcknedag näst före helgdag verkställa rengöring å stadens båda torg."(47)

Bara några dagar senare var sysslan som fattighusföreståndare ledigförklarad. Bland de sökande återfanns Jon Ängdahl med hustru. Givetvis fick de inte jobbet. Men tilltaget tyder likväl på en viss förslagenhet och kanske humor.

I mars 1879 skrev Kristina på nytt till fattigvårdsstyrelsen. Hon anhöll ödmjukast "om hjälp till hyran, ty det är omöjligt att i dessa svåra tider aflägga några penningar till densamma. Ett kvartalshyra är obetald utgörande 18 kronor 75 öre". Emedan hon under "sednare tider varit mycket sjuklig", så fick hon det sökta beloppet.(48) I december erhöll hon ytterligare två kvartalshyror.

Under 1879 var också barnens skolgång på tapeten. Kyrkorådet begärde i början av hösten hos styrelsen, att den skulle se till att Ängdahls fyra skolpliktiga barn kunde fullfölja sin skolgång. Jon Jonsson i Östberg tog på sig uppgiften att mot två kronor dygnet sköta barnens underhåll och "deras hållande till ordentlig skolgång". I december behandlades så Jon Ängdahls begäran, att barnen måtte flyttas till honom och att han mot en kostnad av bara 1:50 kronor skulle svara för barnens underhåll och vård. Detta avslogs dock med motiveringen, att "Ängdahl förde ett oordentligt lefverne och vore så opålitlig att styrelsen för honom saknade förtroende".(49)

I januari 1880 beviljades familjen understöd, ty den "vore i ytterst fattiga omständigheter".(50) Sista gången familjen finns omnämnd i fattigvårdsstyrelsens protokoll var 1881. Då framförde Jon den önskan, att styrelsen måtte vilja "köpa honom en stuga i Tossåsen till bostad" åt honom och hans familj. Styrelsen fäste dock inget avseende vid denna begäran.(51)

Något om familjens vidare öden under 1800-talet kan utläsas av kyrkobokföringen. 1887 dömdes sonen Axel 16 år för första resan stöld. Samma år tog Jon ut frejdebetyg för vistelse i Nordamerika. Året därpå dog Kristina. I juli 1890 antecknades, att Hulda 23 år for till Nordamerika. En månad senare infördes Jon på nytt i husförhörslängden.

Även familjen Eriksson skall vi följa under några år. Vi börjar år 1879.(52) Arbetaren Lars Peter Eriksson, född i Edsberg i Närke, var då 46 år och hustrun Anna Stina Hemmingsdotter, även kallad Stina Loo, och född i staden var 39 år. När det gifte sig 1875 hade de redan fem barn. Ytterligare ett kom året därpå. 1879 var de 3, 5, 7, 9, 13 och 15 år.(53)

Lars Peter hade svåra sår på kroppen "hwaraf han en längre tid varit besvärad" och då han "som är stadd i ytterst fattiga lefnadsomstän-

digheter icke sjelf kan förskaffa sig nödig skötsel med mera" så skulle han tills vidare inhysas på fattighuset och där få läkarvård och föda.(54) Redan efter knappt ett par månader lämnade han inrättningen. På annat ställe finns dock antecknat, att han under större delen av året vårdades på lasarettet för bensår.(55)

Under 1879 blev fem av barnen omhändertagna av fattigvården för vård och underhåll. De två yngsta hamnade på Jämtlands barnhem redan 10 juni och de tre därefter i ålder togs in i mitten av oktober på fattighuset.(56) Det äldsta barnet blev också föremål för fattigvårdens omsorg. Tillsammans med en kamrat, tolvårige Karl August Jönsson (också han hemmahörande i en fattigvårdsbehövande familj), åkte Per Erik fast för stöld under hösten och blev dömd och transporterad till uppfostringsanstalten i Hall.

I maj ålades Stina Loo arbete för fattigvårdens räkning. I oktober varnades hon med hot om att dömas till allmänt arbete. Hon hade "numera helt och hållet undandragit sig all omsorg om barnen". Hennes man var ju p g a sjukdom "helt och hållet oförmögen att om barnens nöd torft draga ringaste försorg". I stället hade Stina Loo "huru wid full arbetskraft numera under sista tiden alldeles hängifwit sig åt ett lättjefullt och liderligt lefwerne".(57) Ett år senare återfinns familjen med tre av barnen på en lista över personer i staden, som saknade bostad.(58) Sedan är det länge tyst om familjen att döma av protokollen.

1885 var fortfarande två av barnen på barnhemmet. Samma år fick styrelsen på nytt ögonen på Stina Loo. Den 28 september var hon sålunda kallad till fattigvårdsstyrelsens sammanträde. Hon hade "för-lupit sin man och förde ett osedligt lefnadssätt samt vanvårdade en sin minderåriga son". Hon varnades och uppmanades att fortsätta äktenskapet. Enligt protokollet skulle hon då ha svarat, "att flera hustrur här i staden af den s k bättre klassen förde ett sedeslösare lif än hon" och tillade, att hon uppförde sig så som hon behagade, varefter hon utfor i "otidigheter mot Styrelsen."

Till sist skall vi bekanta oss med skaraborgaren, f d glasmästaren och möjligen också f d länsmannen Gustaf Hoof. Redan 1872 erhöll han hyresbidrag under en tid. I mars 1876, då han var 70 år, skrev han ett långt brev till fattigvårdsstyrelsen. Då hade han i november 1874 fått en halv famn ved och en dryg månad senare tilldelats "full fattigdomsförsörjning" på den grund, att han "till följe af ålder som ock sjuklighet vore oförmögen att sig sjelf försörja".(60)

I brevet konstaterade Hoof inledningsvis, att han p g a "oeftertänksamhet kommit så långt att (han) skall vara under Fattigvårdens beskydd". Han riktade sedan skarp kritik mot fattighusets skötsel. Vid sin ankomst dit blev han anvisad ett rum, där ytterligare två personer bodde. Till sängkläder fick han "gammal, blöt och ruten halm med gamla trasor till täcke och lakan". En av hans rumskamrater, den enligt husförhörslängden 59-årige Erik Nyholm "befanns liggande hopkrumpen på () sängbräderna och var alldeles uppruten på ryggen och

under armarne och tillika var besvärad med löss som ströfvade fläckvis utan på kläderna". Enligt uppgift hade han legat så i sex veckor och Hoof beskriver, hur han försökte bringa ordning i dessa förhållanden.

Han riktade också kritik mot att fattighusföreståndaren, som med sin familj bodde på fattighuset, under lång tid hade haft en "gäst", som bott och ätit gratis där. Hoof påpekade det otillbörliga i detta förhållande.

Allt tillsammans hade bragt föreståndaren Lundvall till "ytterst hemdlystnad". Han och ytterligare en person kom därför en kväll in i Hoofs rum, ryckte upp honom ur sängen och "afklädd släpade mig ner uti en arrest Cell, hvarest icke var eldat på flere dagar der jag måste tillbringa ett helt dygn". Hoof fick både frossa och löss av den vistelsen. Han menade, att detta brott mot både fattigvårdsförordningen och hemfridsförordningen måste få en "laglig behandling". Styrelsen behandlade brevet och fann att Hoof inte "på något sätt sökte styrka de i skriften uppgifna förhållandena", varför den lämnades utan avseende.(61)

1878 var Gustaf Hoof, nu 72 år, bland dem, som fick en varning för vägran att rengöra stadens torg. Två år senare beslöt styrelsen, "att genom annons i stadens tidningar söka få fattighjonet G. Hoof utackorderadt någonstädes å landet".(62) Kort därefter bestämdes, att trädgårdsmästaren Gulbrandsen i Böle på Frösön, mot en kostnad för fattigvården av 200 kronor på år, skulle "förse Hoof med rum, värme, sund föda samt i öfrigt hvad han kunde behöfva jemte vård och omsorgsfull skötsel. Men skulle Fattigvården hålla Hoof med nödiga gångkläder".(63)

Under 1884 framstår turerna i protokollsboken runt Hoof, som rätt komplicerade. I början av detta år befann han sig ånyo på fattighuset, när styrelsen beslöt att från och med 1 juni dra in allt understöd till honom. Skälen var dels, att han hade en son, som ansågs kunna försörja honom (att detta åberopades först nu!), dels och kanske framför allt att Hoof "klandrade maten å fattighuset såsom oanvändbar för honom samt dessutom visat sturskhet i sitt uppförande och tillika yttrat sig smädligt om Styrelsens ledamöter".(64) Vid nästa sammanträde avslogs en ansökan om fattigvård till Hoof; han hade begärt att få slippa den omänskliga behandlingen på fattighuset och att han i stället "måtte beredas husrum å annat lämpligt ställe".(65)

Trots dessa turer var Hoof inackorderad någonstans utanför Östersund i början av 1885. I april var han sedan på nytt inhyst på fattighuset och befann sig där till september. Därefter finns inga fattigvårdsutgifter registrerade på honom.

Den 22 september 1885 skrev Hoof till Kungl Befallningshavanden i länet med ansökan om åläggande för fattigvårdsstyrelsen att till honom utbetala 50 öre per dag i fattigunderstöd,(66) dvs full försörjning genom kontantunderstöd, som ingen beviljats tidigare. Skrivelsen för-

anledde fattigvårdsstyrelsen att kalla till sammanträde, vilket avhölls på fattighuset på eftermiddagen den 1 oktober. Hoof var närvarande. Han vidhöll sina i skrivelsen framförda anklagelser om den godtyckliga behandlingen, att han tilldelats en säng med ohyra, att han nekats besöka en sammankomst i det Waldenströmska kapellet.

Fattighusföreståndaren Sundin gick till skarpt motangrepp. Hoof hade, vid sin ankomst i början av året, fått rena och nya sängkläder, vilka dock efter bara en kort tids användande var "alldeles inpyrda av ohyra", att Hoof genom sina vistelser ute på stan tog med sig ohyran till fattighuset, att Hoof "vore särdeles snuskig och svår att hålla ren", att Hoof "vore trätgirig och sjelfsvåldig, samt uppförde sig mot de andra hjonen på ett oanständigt och förargelseväckande sätt", att Hoof slutligen "i följd af en förseelse blifvit vägrad att söndagen den 20 september besöka staden".

Styrelsen ville också, att Hoof skulle ange vilka som innehade och nyttjade sprit bland fattighjonen, emedan han antytt detta förhållande i sin skrivelse. Till en början vägrade han att säga några namn. Efter att till slut avslöjat, att hjonet Hemming Loo vid ett tillfälle haft brännvin och berusat sig, svarade Loo med att hävda, "att han och öfvriga hjonen vore ständigt besvärade af Hoofs trätlystnad, öfversitteri och snuskighet".

Styrelsen beslutade ingenting, när det gällde Hoof. Först skulle skrivelsen behandlas av länsstyrelsen. Man gjorde bara en anteckning om hans "sturskhet och trotts mot Styrelsen" samt att han yttrat sig "smädligt och förnärmande mot åtskilliga af Styrelsens ledamöter".

Vad hade då Gustaf Hoof skrivit i brevet till landshövdingen? Låt oss citera det här i sin helhet.(67)

"Ängslig öfver min ställning att vid 80 års ålder å Östersunds Fattigvårdsanstalt blifva godtyckligt behandlad och inlogerad bland svåra individer hvars enda sträfvan är att erhålla rusdrycker, och tillika vara försatt i arrestant tvång så att jag hvarken får lof att besöka någon kyrka eller annan religionssammankomst ej heller besöka min Son som i många år försett mig med nödige kläder då jag aldrig af FattigvårdsStyrelsen bekommit en enda persedel utom ett par otjenliga skor, nödgas jag ödmjukt anhålla att FattigvårdsStyrelsen måtte förständigas för mig utbetala 50 öre per dag till den eller de som efter erbjudande vilja åtaga sig min vård och skötsel under de återstående dagarne; och då det betalas här 64 öre per dag för hvarje person, så är detta beloppet icke för högt tilltaget. Af hvad orsak detta arrestant-tvång är företaget för min räkning, kan jag icke påfinna, utan den, att jag likasom de andre icke infinner mig på krogarne för att erhålla vederqvickande saker, som opåtalat sker dagligen, och så kan hända att min behandling är i den afsigten att få någon sjelfspillning likasom händelsen var å gamla häcktet med sådane personer hvilka blefvo behandlade likasom jag; men en sådan tillfredsställelse afböjer nog min Gud och Skapare.

Under en ödmjuk anhållan att denna begäran måtte blifva gunstbenäget beviljad tecknar i största ödmjukhet Gust Hoof."

Man kan förstå upprödrheten hos fattigvårdsstyrelsen efter att nu ha läst brevet. Hoof hävdade ju bl a, att det kunde vara så, att han förföljdes med syftet att han i sinom tid skulle ta livet av sig.(68)

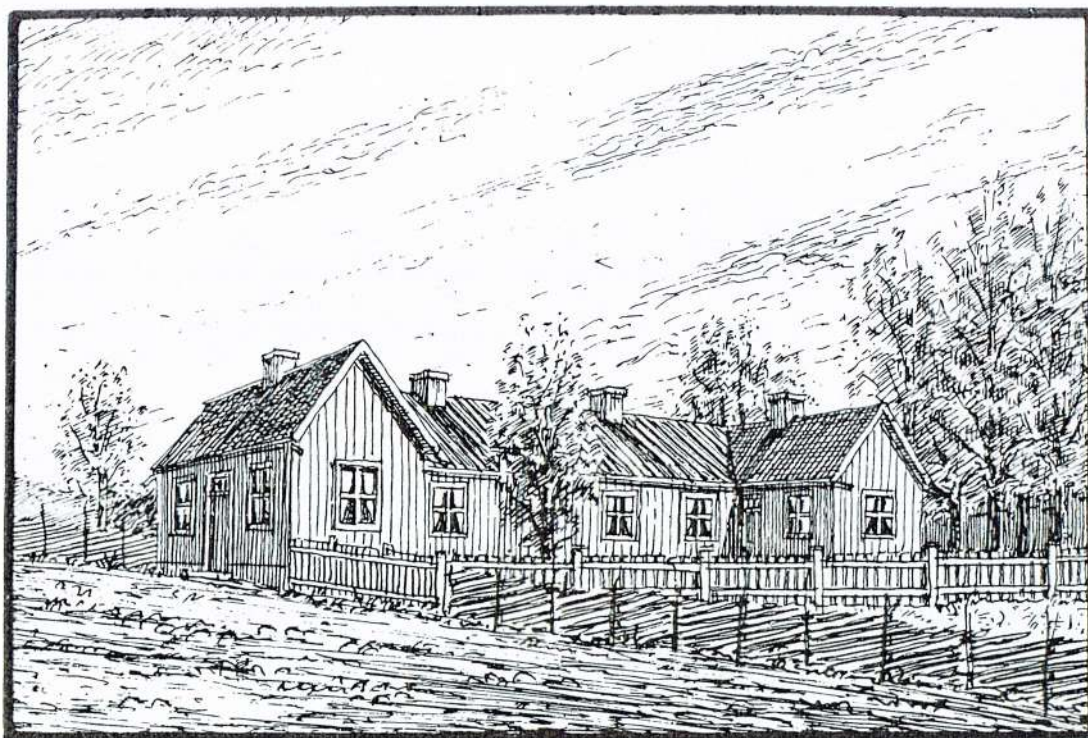
Brevet översändes till fattigvårdsstyrelsen för "afgivande af förklaring". I styrelsens svar avvisades givetvis Hoofs alla påståenden som grundlösa. Men man lät inte nöja sig med det. Med hänvisning till ett antal protokollsutdrag och påståendet, att det var "alldeles klart och tydligt att Hoof af argt uppsåt" skriftligen hävdat, att man ville tvinga honom till självmord, yrkade man vördsamt, att han "måtte dömas till allmänt arbete".

Utslaget från landshövdingen kom den 4 november 1885. Den sökandes begäran avlogs inte oväntat. Fattigvårdsstyrelsen fick sig emellertid dessutom en liten tillrättavisning av formell natur. I stället för att i en förklaring framställa yrkanden torde styrelsen göra så "i laga ordning". Något ytterligare försök att få den 80-årige Gustaf Hoof dömd till allmänt arbete har dock inte påträffats.

En möjlig förklaring till vad som kan ha hänt Hoof i fortsättningen framskymtar i stället i sammanträdesprotokollet från den 1 oktober.(69) Föreståndaren kunde berätta, att Hoof den 17 eller 18 september fick en "rekommenderad försändelse med inneliggande penningar". Dessa förmodades Hoof fått "i följd af de många tiggARBREF han brukade afsända kring riket". Den 21 september, dvs dagen efter han vägrats besöka Waldenströmska kapellet, avlägsnade han sig så utan tillstånd från fattighuset. Han deklarerade samtidigt, att han skulle fara till släktingar i södra Sverige och "ämnade ej längre besöka fattigvården i Östersund". Redan dagen därpå oroade han likväl fattigvården genom sin skrivelse till länsstyrelsen och han var ju fortfarande i stan den 1 oktober. Två år senare i september 1887 och i Östersund dog Gustaf Hoof 81 år gammal.

Vad kan man nu dra för slutsatser rörande helhetsintrycket av periodens understödstagare? Redan från början konstaterades, att de inte kan beskrivas som en homogen grupp. Med de exempel, som har presenterats och på basis av de andra fattigvårdstagarnas förhållanden de två intensivstuderade åren 1879 och 1885 är det emellertid möjligt att identifiera tre olika grupper av understödstagare.

Den första utgörs av de personer, som hade s k full försörjning. Som regel var de relativt gamla och därtill ensamstående. Det var ungefär lika många män som kvinnor. Flertalet var intagna på fattighuset, de övriga var inhysta hos familjer på stan. De ägde knappast mer än lite kläder, några köksredskap och kanske en psalmbok. Arbetsförmågan var nedsatt p g a ålderdom eller sjuklighet. Något lite arbete kunde dock många utföra; de var således inte alltid helt arbetsoförmögna. Få gjorde något väsen av sig. Ibland kunde det dock förekomma en del bråk, särskilt när det gällde fattighjonen på fattighuset. De smet ut

Gården Lugnet på I5:s område. Teckning av A E Melander. Under åren 1879-1893 fungerade Lugnet som fattighus. Gården hade ett brokigt förflutet, och hade tidigare använts som rektors- och militärboställe, fotoateljé, lönnkrog och sjukhus för smittosamt sjuka.

på stan och besökte någon krog eller smugglade med sig lite sprit tillbaka. Likafullt framstår Gustaf Hoofs göranden och låtanden, som något av ett undantag från det normala mönstret.

Han illustrerar mera spännvidden i beteende bland fattighjonen. Vanligtvis försvann beroendet av fattigvården för dessa människor först genom döden.

Den andra gruppen var de, som hade drabbats av ett tillfälligt hjälpbehov. Som regel förelåg arbetsförmåga, även om den tillfälligtvis kunde vara nedsatt. Här möter man en rad olika slag av människor, familjekonstellationer och hjälpbehov. Understödstagarna var dock oftast i medelåldern. Några var ensamstående, andra var änkor med minderåriga barn. Två-förälder-familjen var något vanligare 1885 än 1879. Hjälpbehovet kunde vara mycket tillfälligt eller löpa över en något längre period. Det förutsatte dock hela tiden existensen också av andra, fast otillräckliga, inkomstkällor. Samtidigt som denna grupp kan ha ökat relativt sett över tiden, bör de betraktas som befinnande sig i marginalen bland understödstagarna. De var som regel "ordentliga" människor och bakgrunden till hjälpbehovet var av en okomplicerad natur. Många torde också relativt omgående lämna fattigvårdsfolkets skara.

Den tredje gruppen slutligen, som utgjorde en relativt liten del av hela fattigvårdskollektivet, bestod främst av familjer. Ofta inbegrep de många barn; försörjningsbördan var således stor. Men detta var inte den enda eller ens förnämsta orsaken till hjälpbehovet, även om det kanske var motivet för fattigvårdsstyrelsen att bevilja understöd. I stället var problembilden för dessa familjer ofta rätt komplicerad; sjukdom, sociala problem, arbetsbrist och stora familjer återkom ofta hos samma understödstagare. Det är vidare inte alltid så klart vad som i protokollen menas med omdömen som "oordentlig", "lättjefull", "liderlig" osv. Spritmissbruk, dagdriveri och split mellan makar torde emellertid ofta ha funnits med i bilden. Även kriminella aktiviteter kunde förekomma. Männen var nog inte särskilt mycket mer belastade än kvinnorna. Även dessa människor erhöll oftast tillfällig fattigvård emedan en eller flera i familjen bedömdes kunna försörja sig och de sina. Likväl var understödsbeloppen relativt stora jämfört med den föregående gruppens. De här människorna kunde också bli kvar rätt länge i beroendet av hjälp från fattigvården.

Man skulle möjligen kunna tala om en fjärde grupp bestående av de direkt understödda minderåriga barnen; de hamnade antingen på Jämtlands barnhem eller utackorderades hos enskild. Det visade sig dock, att flertalet av dem i verkligheten ingick i någon av de ovan nämnda tre grupperna. Några enstaka exempel på föräldralöshet förekom dock.

5.2 Fattighuset

För att ge ytterligare konkretion till bilden av människorna bakom statistiken skall något utrymme också ges fattighuset. Det har redan tidigare skymtat fram då och då i texten. Ofta har det skett med ne-

gativa förtecken; särskilt gäller det ju Gustaf Hoofs återkommande klagomål. Bilden bör dock både kompletteras och korrigeras något för att ge en mera rättvisande bild av fattighuset under 1870- och 1880-talen.

Före 1871 fanns inget fattighus i Östersund.(70) Detta år inköptes emellertid det gamla länsfängelset för ändamålet. Fattighjonen fick disponera några rum i övre våningen. I den nedre fanns bostadsrum för föreståndaren och stadens arrestlokaler.

Rätt snart började man dock se sig om efter en ny lokal. Särskilt var det oljuden från arresten som var störande, men också bostadsytan visade sig snart vara otillräcklig. 1879 flyttade man så in i det gamla rektorsbostället Lugnet, norr om staden. Det innehöll sex rum och kök.

Efter bara något år fick emellertid styrelsen börja hyra in sig på stan; Lugnets utrymmen var redan otillräckliga. Bland annat föreslogs då byggandet av en fattiggård, där hantverk, slöjd och åkerbruk skulle kunna drivas. En dylik anläggning skulle också öka möjligheterna att, genom hjonens arbete, få tillbaka något av fattigvårdens utlägg. Diskussionerna gick under flera år fram och tillbaka. Bland annat hävdade motståndarna till projektet, att en arbetsinrättning med jordbruk inte förekom på annat håll i Norrland och var dessutom olämpligt med tanke på det kärva klimatet. Stadsläkaren Moberg menade å sin sida 1889, att Lugnet var "oförenligt med de allra enklaste hälsovårdsregler".(71) 1893 kunde man till slut ta de nya lokalerna vid Björkbacka i besittning.(72)

Efter att fattighuset under året 1873 använts som "kopphus" i samband med en hotande smittkopps epidemi, kunde året därpå fattigvården på nytt ta lokalerna i anspråk.(73) Fattighuset drevs på ett sätt, som har vissa likheter med modern entreprenadverksamhet. Samtidigt var formen tidigare prövad genom utackorderingen av hjon till enskilda. I oktober 1874 gick styrelsen för första gången ut med en annons i lokalpressen och anmodade "den eller de, hvilka vore villiga att ombesörja underhållet och bestrida tillsynen och ordningen å stället" att lämna in skriftliga anbud.(74) Den som erbjöd lägsta driftskostnad fick jobbet.

1878 sökte, som redan omtalats, Jon Ängdahl med hustru arbetet som fattighusföreståndare. De övriga anbudsgivarna var extra poliskonstapeln C L Rehnström, skraddaren G Schylberg, hattmakaren L P M Larsén, hustrun Anna Larsdotter och änkan Brita Holm. Larsén(75) hade givit det lägsta anbudet, 50 öre dygnet, och antogs därför på ett år till föreståndare. Han skulle under året "hålla tillsyn om fattighjonen å fattighuset, underhålla dem med behöflig sund föda, tvätt och renhållning, ombesörja, att renlighet och snygghet alltid äro rådande inom fattighuset samt att nödig eldning och städning i hjonens rum sker /.../".(76) Redan en månad senare anhöll dock Larsén om förhöjd ersättning, vilket ledde till att han fick ytterligare 15 öre per dag och hjon.(77)

"Priset" blev också i fortsättningen en förhandlingsfråga. 1879 begärde t ex Larsén en höjning till 75 öre. Styrelsen kunde tänka sig 70 öre, vilket han godtog.(78) 1882 fick han konkurrens av en trädgårdsmästare Nilsson, vars bud var 60 öre och därmed två öre lägre än Larséns. Genom att gå ned till 60 öre fick Larsén emellertid behålla jobbet; man följde således inte alltid vår tids anbudsregler. Ett år senare fick han emellertid lämna ifrån sig sysslan till skräddaren Gunnar Sundin. Det berodde bl a på, att Sundins hustru under lång tid hade arbetat som sjuksköterska på lasarettet, vilket bedömdes som en klar tillgång också för fattighuset.(79)

Fattighuset var inte bara en vårdinrättning. Utrymme saknades visserligen för något mer omfattande arbete bland hjonen. I stället engagerades de i utomhusarbete för stadens räkning. 1877 frågade drätselkammaren "om icke fattigvårdsstyrelsen kunde i likhet med hvad på somliga ställen brukas genom stadens fattighjon kostnadsfritt för samhället ombesörja renhållningen af stadens salutorg och sjötorg sommartiden".(80) Några år senare begärdes, att "fattighjonen å Lugnet måtte få biträda med sopning, rensning och annat arbete för hållande af planteringen å Strandgatan i snyggt och ordentligt skick". Kopparslagaren A A Lundholm hade åtagit sig "att leda och hafva tillsyn öfver arbetet".(81) Genomgående var styrelsen beredd att tillmötesgå dessa önskemål, dock med den reservationen, att det bara kunde gälla fattighjon, "som egde erforderlig arbetsförmåga". Frågan om arbete fanns också omnämnt i fattigvårdsreglementet. "När för fattighjon, som eger någon förmåga, tillfälle yppas, synnerligen om sommaren, att med arbete förvärfva nödigt uppehälle" skulle de för den tid arbetet pågick, skiljas från fattigvården (§16). Huvurvida denna paragraf någonsin kom till användning under perioden har dock inte kunnat beläggas.

Nu har vi å ena sidan redan mött något av den arbetsvägran, som följde från fattighjonens sida mot arbeidskommenderingarna. 1878 varnades vid ett tillfälle totalt sex manliga och två kvinnliga hjon för vägran att utföra ålagt arbete.(82) Ännu ett exempel på detta kan nämnas. Arbetaren A J Magnusson varnades för att han hade varit ålagd att "sopa stadens båda torg och alla gator, men ej gjort vidare deråt än sysselsatt sig med sopningen under endast 1 a 2 minuters tid samt sedan slutat med samma arbete utan att sedermera fortsätta därmed /.../".(83)

Å andra sidan förekom dylika varningar rätt sällan i protokollen. Det torde innebära, att det normala nog var, att hjonen under sommarmånaderna regelmässigt deltog i stadens utomhusarbeten och då särskilt när det gällde renhållningen. Utkommenderade gick de där med sopkvasstar och skyfflar. De kunde inte påräkna någon ersättning för arbetet. Mat och husrum hade de ju ändå. Ibland var de övervakade. Sakerligen syntes det rätt tydligt, var de hörde hemma.

Det fanns således vissa möjligheter att anordna något slag av arbete åt fattighjonen. Men styrelsen var ändå inte nöjd. Den ville ha en arbetsinrättning, vilket, som redan nämnts, fördes fram i diskussionen

under 1880-talet om ett nytt fattighus. Låt oss se på ett av inläggen.

I slutet av 1881 skrev fattigvårdsstyrelsen till stadsfullmäktige och begärde, att en arbetsinrättning snarast kom till stånd i staden.(84) Man ville få ett redskap, som alltid fanns tillgängligt och kunde användas för att dels få tillbaka något av fattigvårdens utlägg genom hjonens eget arbete, dels minska behovet av fattigvård.

"Vore det så ombesörjt att passande arbete som de kunde tvingas att verkställa funnes att tillgå skulle antagligen många som nu hemfalla under fattigvården söka att sjelfve genom mera ordentligt lefverne och arbetsamhet sträfva sig fram utan beröring med fattigvården."

Man kunde också tänka sig, att inrättningen kunde vara användbar för att hålla efter kringströvande s k lösa personer, mot vilka stadsfiskalen ett par år tidigare dessutom hade föreslagit, att alla östersundare "som hos sig öfver ett dygns tid upplåta bostad för resande, måtte finna sig manade att å poliskontoret anmäla sina gäster".(85) Någon dylik anmälningsplikt blev emellertid aldrig införd(86) och först 1893 öppnades arbetsinrättningen Björkbacka.

Hur var det då att leva och bo på fattighuset? En dyster bild har förmedlats genom Gustaf Hoofs skrivelser. Någon verklighetsanknytning måste givetvis ha funnits i dem. Fram till 1879 blev hjonen också störda ideligen av arrestanternas oväsen. Styrelsen fanns sig även tvingad att bygga ett plank runt fattighuset, ty många fattighjon avlägsnade sig då och då "olagligen" därifrån och kom "i beröring med dåliga personer, som förledt hjonen till fylleri och oordentligt lefnadssätt".(87) Miljön bör dock ha blivit något bättre på Lugnet.

Gustaf Hoof var ju också missnöjd med maten. Nu finns möjligheter att komma ett stycke ytterligare i denna fråga. En spisordning finns bevarad från 1885.(88) Frukosten var, enligt denna, densamma varje dag. Den innehöll potatis, sill eller strömming, något smör och två deciliter "dricka", dvs förmodligen svagdricka, och en halv kaka torrt spisbröd. Som kvällsmål serverades genomgående gröt och "skummad" mjölk. Middagen var något mer varierad. Söndag och fredag fick man soppa på potatis, "rötter" och "gryn" och som tilltugg lite färskt kött; tisdag och torsdag ärtsoppa med fläsk; onsdag och lördag ölsupa (på svagdricka, mjölk, vetemjöl, sirap och ingefära) och sill eller strömming. På måndag slutligen serverades hjonen risgrynsvälling och sill eller strömming. Till varje middagsportion tillkom också en hel kaka torrt spisbröd. Straffportion utgjorde så "halfva quantiteten af alla mål".

Denna spisordning kan jämföras med den som blev Björkbackas första år 1893. Den senare hade uppgjorts av stadsläkaren C E Moberg.(89) Inledningvis redovisar han sina utgångspunkter. En spisordning måste innehålla tillräckliga mängder av äggvita (protein), fett och kolhydrater, en viss omväxling så att "matsedeln ej blir allt för enfor-

mig", "billigaste" men också närande och njutbara födoämnen måste ingå, födan får inte vara för utspädd, t ex i form av soppor allt för ofta, "enär aptitlöshet då lätt inträda" och slutligen bör ingå inte bara salt mat utan också grönsaker och färskt kött för att förekomma t ex skörbjugg.

Vid jämförelse mellan de två spisordningarna farmkommer några skillnader. Det gäller särskilt middagsmålet. På tisdagar serverades från 1893 torsk och potatis med välling och på onsdagar korvkaka med ölsupa. Ärtsoppa med fläsk fick man nu måndag och fredag och sill, potatis och välling fanns på bordet tisdag och lördag. Söndagsmiddagen var fortfarande soppa, ibland kallad fattigmanssoppa,(90) och kött som tilltugg. Andra förändringar blev, att vid två tillfällen under veckan skulle hjonen få "mager ost af skummad mjölk" till frukost, ibland skulle det torra spisbrödet bytas ut mot mjukt rågbröd och den magrare strömmingen skulle genomgående ersättas med sill. Dessutom tyckte dr Moberg, att "drickan" skulle försvinna till förmån för mjölk, inte minst beroende på att det fanns planer på att producera egen mjölk på Björkbacka.

Hur typiskt var då detta kosthåll? Med vad kan det jämföras? Yvonne Hirdman hävdar, att matordningen i Sverige började förändras med 1870-talet.(91) Detta kan särskilt följas genom förskjutningarna i innehållet i institutionskosten på olika håll i landet. Under 1800-talets första hälft var den enahanda. Maten var sammanfattningsvis ofta i form av soppor eller mer tjockflytande hopkok. Lagnets spisordning från 1885 motsvarar rätt väl dessa tidigare förhållanden. Under senare hälften av 1800-talet blev så maten gradvis bättre tillagad, sammansatt och smaksatt. Särskilt gällde det sjukhusmaten, som från 1890-talet alltmer började likna vår tids husmanskost. Där emot släpade fattiginrättningarnas mathållning efter och först i början av 1900-talet blev husmanskosten av mer väsentlig betydelse där. Björkbackas spisordning från 1893 uppvisar ett försiktigt steg i denna riktning. För en vanlig industriarbetarfamilj skulle emellertid inte husmanskosten bli uppnåelig förrän efter första världskriget.

Dr Moberg kunde också visa de två spisordningarnas näringsvärde. Han gjorde även jämförelser med förhållanden på andra ställen.

Tabell 7: Näringsvärdet hos några utspisningsstater vid offentliga institutioner och för en s k medelarbetare. Gram.

	Äggvita	Fett	Kolhydrater
1885 års spisordning vid Lugnet	116,6	66,9	484,7
1893 års spisordning vid Björkbacka	133,5	62,2	480,6
"Härvarande lasarett"	132,4	60,9	435,7
Göteborgs fattigvårds- anstalt	121,0	53,1	459,6
Norrköping	95,2	25,4	445,2
Fängelserna. Straffånge	114,5	42,6	511,7
"Medelarbetare"	118	56	500

Källa: Stadsfullmäktiges protokoll 20/6 1893, §6. Bilaga. ÖSA.

Anm: Medelarbetaren motsvarar "en kraftig man, som på grund av sin muskelstyrka förmår utföra och dagligen under 9 till 10 timmar utför ett medel-arbete. Alltså ett arbete, som icke är så lätt som skräddarens men icke heller så tungt som smedens, således t ex en murares, timmermans eller snickares arbete". Moberg citerade ur P Tigerstedt, Grundsatser för utspisning i allmänna anstalter. Stockholm 1891

Så här långt framstår således kosthållet på fattighuset som relativt hyggligt. Gustaf Hoof verkar inte ha haft någon grund för sina klagomål. Enligt den dåtida normen tilldelades fattighjonen näringsvärden tillräckliga för att utföra 9-10 timmars relativt hårt arbete.

Perspektivet kan också vidgas utöver vad som redan tabellens siffror tillåter. Vid jämförelse med Stockholms fattiginrättning innehåller tabellens spisordning relativt lite fett, i stället något mer protein och kolhydrater. Den s k medelarbetarens procentuella fördelning mellan protein, fett och kolhydrater med 18-8-74 stämmer vidare rätt dåligt med motsvarande siffror för fem stockholmsarbetare, vilka var 13-31-65. Om man så till sist jämför med bättre ställda grupper i samhället, framkommer en väsentlig skillnad. Medan proteinmängden förefaller ha varit densamma för flertalet grupper (även om den animaliska delen varierade) var kolhydratintaget bland t ex fattighjon och arbetare avsevärt större jämfört med t ex tjänstemän.(92)

Så här långt framstår således kosthållet, inte minst när det gäller förhållandena på institutionerna, som acceptabelt. Det finns dock anledning att utfärda en varning i anslutning till denna slutsats. När det gäller enskildas kosthåll mäter man som regel inköpta livsmedelskvantiteter. Det framräknade näringsvärdet måste kanske reduceras med hela 25% för att ge en uppfattning om vad man verkligen fick i sig.(93) Institutionskosten i sin tur är beräknad efter spisordningar, som är belastade med ett medvetet normativt inslag; de anger vad

som idealt borde serveras de intagna. Av en mängd skäl - snålhet från institutionsledningens sida, olämplig köksutrustning och kökspersonal samt dåliga fast kanske billiga råvaror - måste man räkna med, att det kan ha rätt en betydande differens mellan faktiskt och idealt kosthåll.

5.3 Fattigdom enligt fattigvårdsstyrelsen

I den tidigaste framställningen har vi mött en sida av fattigvårdsstyrelsens relation till de fattiga: den beslutande och dömande instansen, där det avgjordes om man skulle få någon hjälp eller ej. Här rådde ofta en aggressiv motsatsställning. Det kan bl a avläsas i styrelsen språkbruk. Den fattige, som på något sätt konstlade, stämpelades som oordentlig, opålitlig, lättjefull, liderlig, stursk eller liknande; Gustaf Hoof var en trätlysten och snuskig översittare.

Det förekom samtidigt situationer då styrelsen förde de fattigas talan gentemot andra myndighetsinstanser. Då möter vi ofta ett annat tonläge och en annan bild av de fattiga människornas villkor. Låt oss se på ett par exempel.

I oktober 1880 skrev fattigvårdsstyrelsens ordförande C A Jägerhorn till stadsfullmäktige och utbad sig om hjälp till ett större antal husvilla i staden:(94)

"En del af dessa olyckliga har under sednaste tiden lefvat så godt som under bar himmel samt gått i och ur gård för att kunna komma i åtnjutande af åtminstone något skydd mot kyla och hunger. Mest beklagansvärdt är det med en massa af små barn, hvaraf de nödställda till stor del bestå."

Styrelsen ansåg sig inte ha möjlighet att hjälpa dessa människor med tak över huvudet, trots att de "ej hafva och ej kunna skaffa sig ens den tarfligaste bostad". Exemplet kan ge en fingervisning också om den tidens toleransnivå; det krävdes tydligen rätt stor nöd, innan man ansåg sig tvungen att ingripa. Att vara bostadslös var inte alltid tillräckligt.

I juni 1887 ville fattigvårdsstyrelsen, att "Herrar Stadsfullmäktige" skulle kommunalisera stadens pantbanker.(95) Styrelsen menade, att den under de två senaste åren

"iakttagit hurusom fattigdomen i synnerhet bland den s.k. arbetsklassen allt mera och mera tilltaget och nu gått så långt att flera familjer, äfvensom enskilda personer, hvilka för år och dag sedan egde erforderlig lösegendom och kläder, äro till den grad utblottade att de knappast hafva kläder att skyla sig med."

Det huvudsakliga skälet till detta var den utplundring som vissa pantlåneinrättningar i staden ägnade sig åt främst genom att praktisera en förskottsrenta på 50-60%, vilket omöjliggjorde för de flesta att återlösa det pantsatta. För att skydda sin egendom hade i stället

många måst lämna in den ena persedeln efter den andra. Till sist hade man "blifvit urståndsatte att återköpa det aldri nödvändigaste, enär egendomen, enligt procentarnes påståenden, måste återköpas i dess helhet /.../".

Styrelsen menade, att var och en, efter en sådan behandling, lätt blev "liknöjde och missmodige samt påkalla hjälp från fattigvården". Därför krävde "rättvisan och billigheten" mot dessa de "fattigaste bland fattige", att staden intervenserade och åtminstone såg till att räntefoten sänktes ordentligt.

Dessa två exempel bevisar ingenting. Likväl ger de en antydning om hur de nödställdas situation kunde se ut vid denna tid. Var man fattig i myndighetens ögon, handlade det om brister i nödtorften: ingen eller dålig bostad otillräckligt med kläder och kanske inte alltid mat på bordet. Närmare än så kan man knappast komma den primära fattigdomen.

Fattigvårdens omfattning i Östersund kan, sedan början av 1860-talet följas i den tryckta statistiken.⁽⁹⁶⁾ Om antalet understödstagare med "tillhörande barn" relateras till befolkningens storlek visar det sig, att fattigvårdens omfattning under senare delen av 1800-talet har något av en cyklisk karaktär. Antingen omfattar den mellan 2-3% av befolkningen eller, några år runt 1870 respektive 1890, drygt 5%.⁽⁹⁷⁾

I denna uppsats har visats, när det gäller förhållandena år 1879, att fattigvårdens omfattning utgör en relativt liten del av fattigdomens totala omfattning. Ingenting har framkommit som tyder på, att detta år skulle skilja sig ifrån perioden i övrigt. Fattigvårdsstatistiken är således ett relativt oanvändbart kvantitativt mått på fattigdomen i Östersund och för den undersökta perioden.

I detta avsnitt skall därför fattigvårdsstatistiken korrigeras med uppgifter på antalet befriade och avkortade för respektive mantals-skrivna befolkning åren 1870-1890. Vi bör då få ett bättre mått på fattigdomens storlek än vad bara fattigvården kan erbjuda. Det har givetvis varit omöjligt att åstadkomma den exakthet, som var fallet med fattigdomsundersökningen för år 1879.

Antalet fattigvårdstagare i tabell 8 nedan omfattar bara de direkt understödda. I den tryckta statistiken finns också uppgifter över antalet s k tillhörande barn till dessa understödda. De har dock inte medräknats för att inte i onödan försämra jämförbarheten mellan understödstagare, befriade och avkortade. De skattefattigas familjemedlemmar är oåtkomliga i nu använt källmaterial.

Huruvida den tryckta statistiken verkligen anger det korrekta antalet direkta understödstagare har redan diskuterats i samband med antalet fattigvårdstagare enligt fattigvårdsstyrelsens räkenskaper (se avsnitt 3.3). Dessutom förefaller också andra siffror över antalet understödstagare ha varit i omlopp, vilka inte heller stämmer med den tryckta statistikens.⁽⁹⁸⁾ Försiktighet måste således rekommenderas inte bara när det gäller användningen av fattigvårdsstatistiken som fattigdomsmått utan också hur väl den speglar den verkliga omfattningen av fattigvården som sådan.

Tabell 8: Fattigvårdstagare, befriade och avkortade i Östersund 1870-1890.

	Fattigvårds- tagare	Befriade	Avkortade	Totalt	
	Antal	Antal	Antal	Antal	% av be- folkn.
1870	81	100	33	214	12,5
1871	81	106	31	218	12,8
1872	80	72	16	168	9,1
1873	72	73	12	157	8,3
1874	57	68	18	143	7,1
1875	45	55	16	116	5,6
1876	41	59	20	120	5,4
1877	41	67	25	133	5,7
1878	43	62	29	134	5,5
1879	43	52	43	138	5,4
1880	46	68	48	162	5,7
1881	52	67	49	168	5,5
1882	51	74	32	157	4,6
1883	60	70	93	223	6,0
1884	80	69	(36)	185	4,4
1885	69	69	(43)	181	3,8
1886	84	85	(32)	201	4,1
1887	73	4	(21)	98	1,9
1888	152	(0)	(0)	152	2,9
1889	141	86	(24)	251	4,8
1890	146	45	(27)	218	4,1

Källa: Mantalslängder för Östersunds stad 1871-1891; Div räkningar till kronoräkenskaper; Kronoräkenskaper; Verifikationer till landsbok för Jämtlands län 1871-1884. ÖLA. BiSOS, H) K Majts Befallningshafvandes femårsberättelse. Jämtlands län 1870-75; BiSOS, U) Kommunernas fattigvård och finanser 1876-1890.

Anm: Förklaringar till siffrorna inom parentes, se den löpande texten.

Antalet befriade i tabell 8 är tagna från de gjorda summeringarna i slutet av varje mantalslängd. Från och med 1887 års mantalslängd har dock inga dylika sammandrag återfunnits. I stället har motsvarande summor tagits från diverse underlag till kronoräkenskaperna. En förklaring till om antalet befriade 1888 verkligen var noll och den låga siffran 1887 har inte gått att få.

Avkortningslängden respektive år har givit uppgifter över antalet avkortade. Från och med 1885 års verifikationer till landsboken försämrats dock källaget radikalt. Flertalet verifikationer saknas, däribland avkortningslängderna. Problemet har lösts hjälpligt. I krono-

räkenskaperna återfinns redogörelser över de balanserade kronouppbördsmedlen i respektive års s k summariska räkning, när det gäller Östersund. Här finner man summan över avkortade medel p g a fattigdom, dödsfall eller oriktig debitering.⁽⁹⁹⁾ För åren 1879-1883 motsvarar dessa summor ca fyra kronor per avkortad individ. Om samma summa antas gälla för 1884-1890 kan antalet avkortade beräknas.

Innan några slutsatser kan dras av tabellens siffror måste ett antal förbehåll göras, utöver dem som redan givits ovan. För det första har ingen hänsyn kunnat tas till den dubbelräkning av fattigvårdstagare och befriade, som givetvis inte bara förekom 1879. Det kan dock vara ett rimligt antagande, att den var relativt konstant under perioden.

För det andra har således inte familjemedlemmarna kunnat medräknas. När det gäller 1879 mer än fördubblades fattigdomsmåttet, när så skedde. I fallet fattigvårdstagare blev också familjemedlemmarna, både absolut och relativt, allt fler mellan 1879 och 1885. Detta kan ha varit tendensen för hela perioden.

För det tredje beräknas den relativa fattigdomen med hela befolkningen i nämnaren. När det gäller de direktunderstödda fattigvårdstagarna kan förfarandet vara rimligt. För att kunna befrias eller avkortas från skatt p g a fattigdom måste man dock vara minst 18 år. Detta borde ha fått påverka befolkningssiffran i nämnaren. En sådan hänsyn har dock inte tagits vid beräkningen. Som jämförelse kan nämnas, att andelen av befolkningen i åldersintervallet 0-15 år var ca 1/3 för hela perioden.

Sammantaget innebär dessa förbehåll, att tabellens siffror över andelen fattiga underskattar å ena sidan de verkliga förhållandena och det dessutom i något ökande grad över tiden. Å andra sidan torde de ändå rätt väl kunna antas illustrera utvecklingstrenden för perioden, när det gäller de här tre typerna av fattigdomsgrupper.

Vilka slutsatser kan man då dra av uppgifterna i tabell 8? För det första bör man ännu en gång understryka problemet med att använda fattigvårdsstatistiken som ett mått på fattigdom. Den cykliska karaktären, som fattigvården uppvisade i den tryckta statistiken, tycks vara försvunnen, när hänsyn också tas till de skattefattiga. Det betyder, att ett frågetecken kan sättas i kanten också för fattigvårdsstatistikens användbarhet som en indikator över trenden i fattigdomsutvecklingen.

För det andra förefaller det, som om en trendmässig nedgång inträffade under perioden i Östersund, när det gäller den i undersökningen åtkomliga fattigdomen. Perioden är dock något för kort för att slutsatsen skall vara helt säker. Uppgången mot slutet av perioden kan vara mer än tillfällig. Något om fattigdomens absoluta nivå eller om hastigheten i nedgången går dock knappast att ha en mera bestämd uppfattning om.

Det bör genast tilläggas, att den höga fattigdomsnivån 1870 och 1871

till en liten del kan sammanhånga med, att 1853 års fattigvårdsförordning då fortfarande gällde. Denna förordning var inte lika restriktiv som den, som trädde i kraft sommaren 1871. Huvudförklaringen till de höga siffrorna torde dock vara kopplad till de svåra missväxterna under några år i slutet av 1860-talet.

Nu kan man också peka på ett antal faktorer i den samhälleliga miljön, som stöder iakttagelsen om den trendmässiga nedgången i fattigdomen under perioden. Under de år som undersökningen omfattar, förvandlades Östersund, vilket beskrevs redan i inledningen, från en relativt obetydlig ort till ett handelskapitalistiskt centrum i Norrlands inland. Staden utsattes för en extremt hög befolkningsomflyttning och tidvis stor nettoinflyttning, särskilt under 1880-talets första hälft. Denna befolkningsexplosion skapade relativt betydande demografiska förändringar, vilka torde utgöra en bakgrund till fattigdomens utveckling.⁽¹⁰⁰⁾ Låt oss helt kort se lite närmare på dessa förändringar.

Mellan 1870 och 1890 ökade befolkningen särskilt i åldersintervallet 15-30 år. Just denna åldersgrupp, möjligen med undantag för de avkortade, var samtidigt relativt lite representerad bland de fattiga enligt denna undersökning. Befolkningsomflyttningen medförde vidare en ökad omsättning av Östersunds invånare. Många som var inflyttare ena året var utflyttare något eller några år senare. Man hann kanske aldrig drabbas av någon djupare fattigdom. Det kunde också vara svårt att få t ex fattigvård om man hade bott i staden under bara en kort tid. Äktenskapsbildningen slutligen gick tillbaka under perioden. En gradvis allt lägre andel i giftasvuxen ålder ingick äktenskap, vilket i sin tur drev ned födelsetalet. Detta bör också ha dämpat fattigdomens utbredning.

1870- och 1880-talens befolkningsexplosion, främst orsakad av den exceptionellt höga migrationen, medförde således, att andelen yngre ensamstående män och kvinnor ökade under perioden medan familjer och för den delen också äldre ensamstående gick tillbaka relativt sett som befolkningsgrupper. Dessa demografiska förskjutningar bör sammantaget ha varit en av de kanske viktigaste direkta orsakerna till fattigdomens trendmässiga fall. Att handelskapitalismens inträngande i staden i så fall var den bakomliggande faktorn ändrar inte den slutsatsen.

Så här långt har fattigdomen diskuterats som ett strukturellt problem: Östersunds förvandling till ett handelskapitalistiskt centrum medförde demografiska förändringar, som skulle kunna förklara en stor del av fattigdomens trendmässiga fall. Nu har kapitalismen också en konjunkturell sida, som mera direkt påverkar människors levnadsstandard och tillgång till materiella resurser. Vid dåliga tider, då det är ont om jobb, kan fattigdomen förväntas öka.

De ekonomiska konjunkturen i Östersund under perioden är relativt lite kända. Uppenbart är dock, att bygget av järnvägen och dess ankomst till staden skapade några år av ekonomisk expansion. Flertalet

av de nyinflyttade fick eller hade redan jobb, när de anlände. Vid mitten av 1880-talet inträffade så en handelskris, som för en tid skapade stagnationstendenser i stadens ekonomiska liv.(101) Fattigdomen till följd av arbetsbrist kan ha ökat (se också exkursen).

Den ekonomiska konjunkturutvecklingen, med dess konsekvenser för läget på arbetsmarknaden, skulle således kunna förväntas stödja iakttagelsen om en sjunkande fattigdomstrend fram till mitten av 1880-talet men inte därefter.

Nu är det nog emellertid så, att arbetslösa för det första bara sporadiskt återfanns bland fattigvårdstagare och befriade medan de kan tänkas vara något mera företrädade bland de avkortade. Detta senare förhållande kan dock inte ha fått något påvisbart genomslag på siffrorna över antalet avkortade under förutsättning att arbetslösheten verkligen steg under 1880-talets senare hälft. För det andra får man kanske utgå ifrån, att många åtminstone av stadens yngre ensamstående arbetare, som råkade ut för arbetslöshet, i stället för att vänta och låta registrera sig som understödstagare, befriad eller avkortad lämnade staden. Det var kanske av motsvarande skäl, som de en gång hade dykt upp.

Man kan således inte förvänta sig, att de ekonomiska konjunkturerna mer än i mindre utsträckning skulle kunna slå igenom i det fattigdomsmått, som blivit resultatet av denna undersökning. Därför kan inte heller konjunkturutvecklingen användas som en förklaringsvariabel för iakttagelsen om den nedåtgående fattigdomstrenden.

7 SAMMANFATTNING MED DISKUSSION

Huvudsyftet med undersökningen har varit att kartlägga fattigdomens omfattning, karaktär och utveckling i Östersund under 1870- och 1880-talen. Detta har yttrat sig i ett antal delsyften. Tidigare forskning om de svenska 1800-talsstädernas fattigdom är till omfånget relativt begränsad, varför varje studie på området kan sägas fylla en lucka. Mera konkret har sedan undersökningen cirkulerat kring två problemkomplex: den första av metodkaraktär: vilka är möjligheterna att mäta städernas fattigdom under 1800-talet? den andra med en källkritisk anknytning: vilket innehåll har den åtkomliga fattigdomen?

Metodvalet visar sig relativt enkelt. Att med hjälp av den tidens taxeringsuppgifter avgöra fattigdomens omfattning föreföll ogörligt, varför valet måste falla på den metod som närmast återstod nämligen att räkna de människor som myndigheterna vid den tiden godtog som fattiga. Att lita till denna fattigdomsmätning är givetvis inte problemfritt. En stor del av undersökningen kan därför ses som en presentation av olika sätt att försöka innehållsbestämma denna del av fattigdomen.

Denna närmast källkritiska analys har rätt mycket kommit att handla om fattigvården. Det följer av, att det bara är fattigvårdens fattiga, som är möjligt att få en bild av ur en både kvantitativ och kvalitativ synvinkel; något som i sin tur torde vara nödvändigt för att kunna precisera fattigdomens karaktär. Hypotetiskt antas sedan, att mycket av den bild som växer fram av understödstagarna inom fattigvården äger giltighet också för de skattefattiga.

Generellt torde den fattigdom, som rådde bland den tidens fattigvårdstagare, befriade och avkortade vara "primär" till sin karaktär. Påståendet har belysts av undersökningen, även om ingen bevisning presenterats. Påståendet förblir därför delvis hypotetiskt. När vi således talar om fattiga avses i första hand en person som saknar mat, kläder, bränsle och tak över huvudet i tillräcklig omfattning för att inte fara illa i en fysiologisk mening. Det betyder givetvis inte, att alla fattiga som skyttat fram i denna undersökning svält etc., utan mera att flertalet torde approximativt befinna sig rätt nära denna fysiologiska gräns och riskerade hela tiden att hamna under den. Ett av skälen till fattigvård var ju just att eliminera något av risken för primär fattigdom bland understödstagarna. Detta har framgått både av restriktiviteten när det gällde behovsbestämningen, i förordning och reglemente och de konkreta förhållandena, som rådde för flertalet fattigvårdstagare.

Det är däremot inte lika påtagligt, som för fattigvården, att de befriade och de avkortade, var primärt fattiga. De senare fick visserligen skatten avkortad, därför att de var "utfattiga"; de saknade som regel utmättningsbara tillgångar.

De befriade fick kanske en del av sin försörjning från släktingar,

t ex hemmavarande barn. Samtidigt ansågs de ju sakna allt överskott, så att de inte ens kunde betala de få ören som deras skatt uppgick till.

Vad har vi då lärt om den här aktuella delen av fattigbefolkningen? Mest tydlig är bilden av fattigvårdstagarna. Tre typfall kunde konstateras: de relativt gamla och ensamstående med full försörjning; de var som regel intagna på fattighuset, gifta par och änkor båda med hemmavarande barn, som drabbats av bara ett tillfälligt hjälpbehov och slutligen "problemfamiljen", som förmodligen upptog en opropor-tionellt stor del av fattigvårdsstyrelsens sammanträdestid. Vi tit-tade också in i fattighuset och mötte hälsoproblem, enformighet, tvång och snäva gränser men också en viss reformsträvan här illustre-rad genom försöken att åstadkomma en näringsgriktig mathållning.

De befriade och avkortade är betydligt med suddiga i sina konturer. Demografiskt tycks de befriade överensstämma rätt väl med fattig-vårdstagarna medan de avkortade var yngre och flertalet ingick i flerpersonhushåll. Bland de avkortade möter vi dessutom möjligen nå-got av den grupp, som annars i stor utsträckning förefaller lysa med sin frånvaro i den här studerade delen av fattigbefolkningen: de tid-vis arbetslösa och lågt betalda arbetarna både med och utan familj. Flertalet av dessa torde dock hamna utanför myndigheternas fattig-domsnät genom att de trots allt lyckades hålla sig aningen ifrån den primära fattigdomsnivån; de var ju "friska och arbetsföra", såsom fattigvårdsstyrelsen regelmässigt motiverade avslagen på fattigvårds-ansökningar.

Vilka är då möjligheterna att kvantitativt mäta fattigdomen? Analysen av källmaterialet begränsar sig till 1879 och för fattigvården också 1885, varför utrymmet för slutsatser är begränsat i motsvarande mån. Först och främst har dock framkommit, att fattigvården inte är ett acceptabelt mått på den av myndigheterna reglerade fattigdomen, var-ken dess omfattning eller trend. Det har också visat sig vara inte helt problemfritt att använda den tryckta statistiken som ett mått på fattigvårdens omfattning.

För det andra förefaller det rimligt anta, att summan av fattigvårds-tagare, befriade och avkortade med justering för dubbelräkningar ger en hygglig bild av den primära fattigdomen i Östersund. Förvisso får man räkna med, att en del av de skattskyldiga med skattad inkomst under 500 kronor också kan ha varit primärt fattiga. Men de kan inte ha varit särdeles många. Ty deras primära fattigdom medförde i så fall rätt snart, att de hamnade bland fattigvårdstagare, befriade el-ler avkortade. De enbart sekundärt fattiga fångas dock inte med mät-metoderna i denna undersökning. För detta hade krävts t ex en använd-bar inkomststatistik.

Det kan kanske tilläggas i detta sammanhang, att den här tidens stora geografiska rörlighet, främst bland yngre, ensamstående människor med social hemvist i arbetarklassen, torde representera ett stort käll-mässigt problem i samband med fattigdomsundersökningar. En rätt stor

del av dessa människor befann sig under långa tider i ett för skattemyndigheterna oåtkomligt ingenmansland. Möjligen kan man hoppas återfinna dem med en skattad inkomst i en taxeringslängd, innan de via en handräckningsförteckning får sin skatteskuld avskriven på att de befinner sig på okänd ort.

Resultatet av undersökningen av utvecklingen av den primära fattigdomen tyder på, att dess trend var nedåtgående. Detta skulle således stödja den tanken, att kapitalism och ekonomisk expansion just får denna effekt. Det var ju nämligen denna samhällsekonomiska miljö, som Östersund under perioden allt mer konfronterades med.

Ett resonemang fördes också rörande de mer direkta orsakerna till fattigdomens nedgång. Förändringar i arbetslösheten avvisades som en möjlig orsak, emedan det använda fattigdomsmåttet bedömdes ha små möjligheter att spegla detta. I stället konstaterades, att den exceptionellt höga nettoinflyttningen under perioden orsakade demografiska förändringar, som alla kunde tänkas generera en nedåtgående fattigdomstrend.

Undersökningen har således gällt förhållandena i Östersund, en ort som i början av perioden var rätt isolerad från omvärlden men som successivt blev alltmer indragen i den stora ekonomiska och sociala omdaning, som pågick i Sverige dessa år. Samtidigt förblev Östersund en ort som saknade en industriell sektor med de sociala och ekonomiska konsekvenser för befolkningen, som detta medförde på andra orter i landet. Vilka är möjligheterna att generalisera undersökningens resultat till att gälla också andra städer?

Flertalet av de lagar och förordningar, som reglerade den av myndigheterna bestämda fattigdomen hade generell räckvidd. I den meningen går likartade undersökningar, med kanske motsvarande källmässiga problem och källkritiska iakttagelser att genomföra också för andra städer. Däremot kan inte resultaten automatiskt förväntas överensstämja. Om en ort karakteriseras av en stor industriell produktion kan fattigdomens både nivå och trend vara annorlunda. Ett visst mått av konjunkturrell påverkan borde då kanske också vara mera troligt.

Utan att kunna besvara frågan med denna undersökning, bör den ändå till sist ställas här: vilken är relationen mellan primär och sekundär fattigdom? Denna studie utmynnar således i den iakttagelsen, att den primära fattigdomen gick tillbaka något i Östersund under den aktuella perioden och möjligen kan detta dessutom ha en viss generell räckvidd. Kan man förvänta sig ett motsvarande förlopp för den sekundära fattigdomen: att den också går tillbaka med kapitalism och ekonomisk tillväxt? Dessvärre kan man nog inte räkna med denna följsamhet. Om den samhällsekonomiska utvecklingen medför, förutom en sänkt primär fattigdomsnivå, en allmän höjning av anspråksnivån bland människorna men lämnar den materiella resursfördelningen relativt oförändrad kan den sekundära fattigdomen t o m öka.

EXKURS:

ARBETSLÖSHET I ÖSTERSUND 1887 OCH 1888

1. Krav på allmänna arbeten

I ett brev daterat 30 november 1887 "bad" 46 arbetare i Östersund, att "Herrar Stadsfullmäktige /.../ måtte anordna några för staden allmännyttiga arbeten hvarigenom vi under de nu rådande tryckta tiderna kunde få någon sysselsättning, emedan vi i annat fall antingen se oss nödsakade flytta från staden, ja kanske emigrera eller ock anlita fattigvården."(102)

Undertecknarna argumenterade rätt kraftigt för sin begäran. Man konstaterade inledningsvis, att "de dåliga tiderna" även drabbat "vårt samhälle"; "nöden står för dörren i hela sin hemska gestalt"; "för en frisk och stark arbetare finnes väl ingenting förfärligare än att gå utan sysselsättning, och se sina små tillhörigheter den ena efter den andra hamna hos Pantlånaren, för att skaffa bröd åt sin hungrande familj". I motsats till tidigare skulle det inte heller löna sig att söka arbete på landsbygden, ty även där hade de dåliga tiderna inträtt.

Med denna bakgrund hävdade man, dock knappast efter lagens bokstav, att "samhället i sin helhet är skyldigt bispringa, där fattigdom och nöd härskar". Denna hjälp kunde antingen vara i form av fattigunderstöd eller "genom beredande af arbetsförtjenst vid utförande af allmännyttiga arbeten". Allmänna arbeten var den bättre hjälpformen; då kunde utskylderna ordentligt betalas och fattigvårdstagarnas antal behövde inte ökas.

Två veckor senare remitterade stadsfullmäktige, efter en kort diskussion om tänkbara arbetsuppgifter åt de arbetslösa, ansökan till drätselkammaren för utlåtande.(103) Ärendets fortsatta behandling påskyndades sedan till priset av ett stadgeenligt förfarande.

Vid drätselkammarens sammanträde 29 december 1887 behandlades frågan, trots att skrivelsen ännu inte kommit från stadsfullmäktige. Det motiverades med "det behjärtansvärda i sökandenas framställning". Flera tänkbara allmänna arbeten diskuterades: muddring i hamnen, pålning i hamnområdet, grävande av avloppstrummor från Strandgatan, stenkrossning och vedhuggning. Förslagen behövde dock kostnadsberäknas, vilket uppdrogs åt ingenjör Runeberg och byggmästare Andersson. Beslut i frågan uppsköts till 2 januari 1888. Då skulle stadsfullmäktige ha möjlighet att redan på sitt första sammanträde för året ta ställning till de arbetslösas ansökan.(104)

Drätselkammarens ledamöter beslöt så att rekommendera stadsfullmäktige att anslå 2-3000 kronor "att i mån af behof användas till muddring i hamnen och stenkrossning". Man ville dock samtidigt meddela, "att

arbetsförtjenst troligen snart komme att uppstå genom reparation af åbyggnaderne å Lugnet samt genom Anhaltstationens byggande".(105)

Dagen därpå annonserades ärendet i stadsfullmäktige. Trots att det saknades på föredragningslistan beslöts, p g a frågans "behjärtansvärda beskaffenhet", att den skulle behandlas på mötet.(106)

Något av diskussionen som följde refererades dagen därpå i Jämtlands-Posten. När det gällde stenkrossningen anmärktes mot denna, "att staden möjligen skulle behöfva anskaffa en ångvält för nedpackandet å vägarne af detta fyllnadsgods. Å andra sidan höll man dock före, att lerjorden här är så lös, att fyllningen kanske sjönke altför hastigt ändå, utan att behöfva nedpackas. Nämda arbete vore dessutom synnerligen passande för dem, som icke ägde någon yrkesskicklighet, och skulle genom stenens framforslande från Östberget, där den troligen komme att tagas, enär där finnes för ändamålet synnerligen lämplig sten, äfven beredas arbetsförtjänst för körkarlar osv".(107)

Stadsfullmäktige beslutade att anslå högst 3 000 kronor vilka utan dröjsmål fick användas till av drätselkammaren godkända arbeten å arbetslösa.(108) Några dagar senare kunde man läsa i stadens tidningar, att arbetare, som önskade sysselsättning "vid de af staden anordnade arbetena för afhjelpande af arbetsbristen", skulle anmäla sig hos stadsingenjören.(109)

Påföljande höst aktualiserades frågan på nytt. Denna gång skedde det genom en motion, daterad 16 november 1888 ställd till stadsfullmäktige och skriven av häradshövdingen tillika fullmäktiges ordförande Sten Geete. Han menade, att "den brist på sysselsättning för kroppsarbetarne", som hade rått under senaste vintern "torde vara att motse i samma, om icke högre, grad under kommande vinter".(110)

Redan före julhelgen denna gång kunde stadsfullmäktige fatta beslut i frågan. Man anmodade sålunda drätselkammaren, att, för en summa av 2 400 kronor, "föranstalta om sländet af makadamiseringsgrus till användning å bättrande af Stadens landsvägsskiften".(111) Därutöver hade drätselkammaren, analogt med föregående år, menat, att det inte var "osannolikt, att arbetsförtjenst inom kort kunde uppkomma genom dels omläggning af stadsbäckstrumman, dels möjligen blifvande kajbyggnad i hamnen".(112)

Ett par förhållanden, som återkommer i de båda arbetslöshetshjälpsärendena, kan lyftas fram. För det första preciserades det åtskilliga gånger, att de allmänna arbetena anordnades för "arbetare inom Staden", dvs man skulle vara skriven i Östersund för att komma ifråga. För det andra anslogs inte i något av fallen några nya pengar; det rörde sig hela tiden om omdispositioner inom en given budget. Beslutet 1888 om makadamisering av stadens landsvägsskiften var t ex ett arbete, som redan var inplanerat men först vid "sommartiden nästkommande år". Nu tidigarelades det för att bättre svara mot behovet av sysselsättning bland stadens arbetare.(113)

Några ytterligare insatser från stadens sida för att bereda sysselsättning åt arbetslösa under perioden 1870-1890 har inte kunnat be-läggas. Vilka var då förhållandena 1887 och 1888 i staden, som gene-rerade denna arbetslöshetshjälp? Hade näringslivet drabbats av ekon-miska svårigheter efter järnvägsruschen?

2. Den ekonomiska konjunkturen

Möjligen kan in- och utflyttningssiffror användas för att indikera det ekonomiska klimatet i staden. Fram till 1886 var sålunda nettoin-flyttningen stor och ökande. Järnväg och expanderande handel drog till sig folk. Men just 1886 halverades antalet inflyttare och sam-manföll därmed i stort sett med antalet utflyttare, ett förhållande som sedan höll i sig under några år.(114) Vid mitten av 1880-talet föreföll således Östersund inte lika intressant för presumtiva in-flyttare som tidigare. Vad hade hänt?

I tidigare litteratur har talats om en handelskris. I övrigt får man i stort sett förgäves leta i officiella handlingar eller i ortens tre tidningar efter något som skulle kunna förklara detta brott i migra-tionssiffrorna. Undantaget är då förstås arbetslöshetsfrågans aktua-lisering 1887 och 1888, i vars handlingar den ekonomiska krisen för-utsätts allmänt känd dessa år. Detsamma gäller en anmärkning i sam-band med den tidigare refererade frågan om kommunalisering av stadens procentare. Även om huvudorsaken till de fattigas allt sämre läge un-der 1885 och 1886 ansågs hänga samman med de privata pantbankernas utplundring av dem, var inte de tryckta konjunkturerna helt oskyldi-ga.(115) Det är möjligt, att stadens näringsliv drabbades av skogs-konjunkturen, som nådde ett bottenläge 1886. Två år senare var dock konjunkturuppgången i full gång.(116)

Att Östersund drabbades av en arbetslöshet under 1880-talets senare hälft, som avvek från det normala, förefaller klart. Att detta bör ha hängt samman med en konjunkturförsämring för stadens näringsliv torde också vara en rimlig slutsats. Längre än så går inte att komma utan en systematisk undersökning av ett källmaterial, som går utöver tidningspress och gängse officiella handlingar.

3. Hjälpsökande 1887

Skrivelsen till stadsfullmäktige var undertecknad av 46 personer. Den är välformulerad och välskriven; dess förste undertecknare J A Jo-hansson har hållit i pennan. Skrivelsen har planerats av en mindre krets. Det framgår av, att det fanns angiven plats för ytterligare tio namnteckningar, dvs den yttre gränsen för tänkbara undertecknare var inte given från början. Deras gemensamma nämnare bör ha varit en kombination av osäkra sysselsättningsförhållanden och någon form av tidigare bekantskap. Ingenting har framkommit som tyder på, att det funnits en organisation av något slag med i bilden.(117)

Flertalet av de 46 personerna bar relativt vanliga namn, vilket bi-drog till en del smärre identifieringsproblem. I tre fall var det

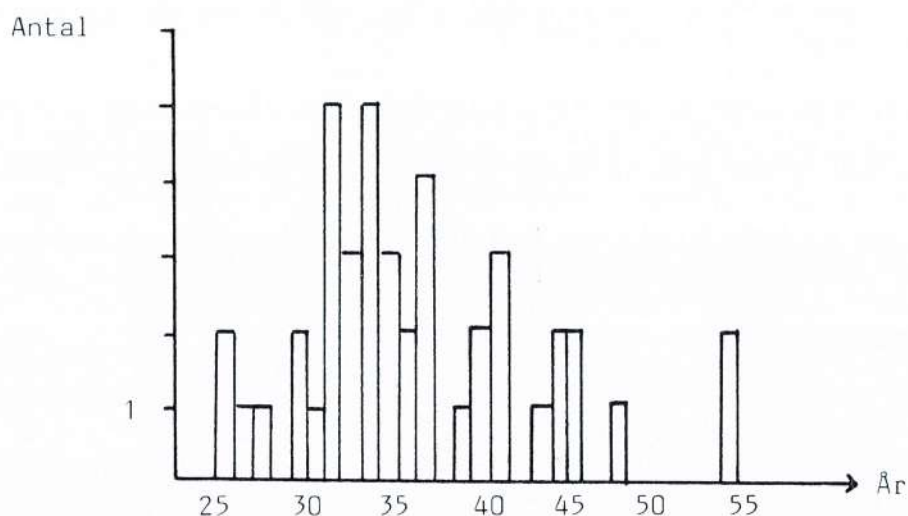
dessvärre omöjligt att ens gissa sig till vilka som dolde sig bakom namnet. För ytterligare ett tiotal individer rådde en viss osäkerhet om identiteten. För det stora flertalet undertecknare vet vi samtidigt med betryggande säkerhet, vilka de var.

Att identifieringen gick relativt smärtfritt, kan hänga samman med, att undertecknarna representerade det relativt stabila skiktet av arbetare med fast adress och etablerade kontakter. Inte någon var t ex skriven "i staden".

Vilken bild kan man då få av dessa människor med hjälp av tillgängligt källmaterial? 34 individer hade yrkestiteln "arbetare", i två fall med tillägget f. handelsagent respektive bryggare. Tre var stenarbetare. Övriga sex identifierade personer bar titlarna trädgårdsmästare, f. gårdsägare, snickare, plåtslagare, handlare och stadsbud. Stadsbudet hade tidigare varit tapettryckare.

Inte någon av dessa arbetare var född i Östersund. Fem härstammade från Norge och en från Lycksele. De övriga kom från byar på den svenska landsbygden. Här dominerade de tolv västgötarna och de tio jämtarna. Övriga kom från Värmland (5), Småland (4), Östergötland (4) och enstaka från Blekinge och Närke.

Diagram 1: De 43 männen fördelade efter åldern 1887.

Källa: Stfmge prot ÖSA; Husförhörslängder, ÖLA.

Ur ålderssynpunkt var arbetarna en relativt homogen grupp: flertalet var några år över 30. De bör således ha anlänt till staden några år tidigare. Att många var relativt jämgamla borde dessutom kunna innebära, att man kände varandra rätt väl. Möjligen kan kärnan bland undertecknarna ha utgjort en kamratkrets.

De allra flesta var gifta; bara fyra var ensamstående. Totalt hade dessa arbetare 89 barn varav 77 var under 16 år. Sex par hade inga barn alls, medan 19 hade ett eller två och nio par hade tre eller fyra barn. De riktigt stora familjerna var fem till antalet och hade upp till sju barn. Det genomsnittliga antalet barn per familj var lite drygt två.

Alla var skrivna på en bestämd tomt; förmodligen också bosatta där. Positionerna kan noteras på en karta (se nästa sida). Några bodde i den södra delen av staden, men det stora flertalet återfanns i kvarteren mellan Drottninggatan (nuvarande Samuel Permans gata) och Cellfängelset (vid f). Bosättningsmönstret behöver inte säga särskilt mycket om det sociala kontaktnätet. Att några av undertecknarna också utgjorde en kamratkrets motsägs emellertid inte av kartbilden.

Till sist skall vi helt kort beröra dessa arbetares levnadsstandard. Att de i november 1887 var arbetslösa eller åtminstone rätt säkra på att bli arbetslösa inom en snar framtid får anses troligt. Men vi vet inget mera bestämt om deras sysselsättningssituation vintern 1887/88. Däremot kan deras fattigstatus undersökas på samma sätt som skett tidigare.

Vid en genomgång av fattigvårdsstyrelsens räkenskaper med verifikationer för 1887 återfanns bara en av undertecknarna bland fattigvårdstagarna. Det var 42-årige Johan Henriksson, som var gift och hade fyra barn. Familjen fick tillfälligt understöd med 15 kronor i slutet av augusti och september och 10 kronor den 19 december.

När det gäller taxeringshandlingarna tillåter inte bevarat källmaterial en närmare identifiering av befriade och avkortade 1887. Något kan dock sägas. Inte någon hade, enligt taxeringslängden för inkomståret 1887, en mera preciserad inkomst. I stället hade flertalet de typiskt skattade beloppen 500 och 600 kronor, vilket snarare upplyser oss om, att individens inkomst bedömdes av skattemyndigheten kunna bära en uppbörd på några kronor.

Av de åtta individer med en av taxeringsnämnden uppskattad inkomst till bevillning på noll kronor, var det fem som likväl var åsatta en uppbörd beroende på inkomst av fast egendom; endast en av dem levererade dock in skatten på uppbördsstämman, de övriga restfördes. De tre andra "nolltaxerade" var förmodligen befriade från skatt.

Tabell 9: Inkomstförhållanden för 43 arbetslösa i Östersund 1887.

Skattad inkomst	Antal individer	Antal restförda
0	8	4
500	3	1
600	31	16
700	1	0
Summa	43	21

Källa: Taxeringslängd över inkomstbevillningen i Östersund 1888.

Av de 40 individer, som skulle betala skatter för inkomståret 1887 vid uppbördsstämman vintern 1889, ver det således drygt hälften, som inte gjorde så utan restfördes. Det är en betydligt högre andel än för befolkningen som helhet. Dessvärre går det emellertid inte att följa de restförda längre. Vi kan inte få veta om den 21 restförda t ex betalade skatten några dagar senare eller avkortades p g a fattigdom längre fram under våren.

Vi har tidigare talat om tre slag av fattiga: fattigvårdstagare, de befriade och de avkortade. Alla grupperna finns således representerade bland dessa arbetslösa. Men det förefaller också som om de representerar något av en fjärde kategori fattiga: arbetare utan stadigvarande arbete och med en relativt stor försörjningsbörda, som likväl lyckas regelmässigt skaffa sig tillräckligt med inkomster för att slippa bli registrerade som fattigvårdstagare, befriade eller avkortade.

NOTFÖRTECKNING

1. Östersunds historia Del II, s 125-152; Jämtland och Härjedalens historia. Fjärde delen, s 478-523, 536-547.
2. Wallentin, Människors vardag - studier i Östersunds sociala historia 1860-1980, s 33-68.
3. Se t ex Gårdlund, Industrialismens samhälle; Jörberg, A, History of Prices in Sweden 1732-1914. 2; Wallentin, Arbetarklassen och det industriella genombrottet; Söderberg, Den stagnerande staden. Stockholms tillväxtproblem 1760-1850 i ett jämförande europeiskt perspektiv. Jfr Olsson, Aktuell forskning om levnadsstandardens utveckling på 1700- och 1800-talen.
4. Bjurling, Stadens fattiga. En studie över fattigdom och fattigvård i Malmö; Fjällström, Göteborgs fattigvård från 1800 till 1840.
5. Lundsjö, Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet, s 171.
6. Söderberg, Causes of Poverty in Sweden in the Nineteenth Century, s 401-402.
7. Diskussionen är inspirerad av Sen, Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation och Gustafsson, En bok om fattigdom.
8. Linde, Sveriges finansrätt, s 312.
9. Taxeringshandlingar 1886. ÖLA.
10. 1880 var 416 kvinnor registrerade som hustru i folkräkningen. Motsvarande siffra 1890 var 788. I båda fallen var således ca 15% av befolkningen hustrur. Se vidare Befolkningsstatistik.
11. Understeg den skattade inkomsten 1 200 kronor var 450 kronor fria från bevillning. Åsattes man en årsinkomst på 500 kronor blev således bevillningen 50 öre. Se vidare Linde, a.a., s 312.
12. Se not 9.
13. Lundsjö, a.a.; Söderberg, Agrar fattigdom i Sydsverige under 1800-talet.
14. Lundsjö, a.a., s 39.
15. Ibid, s 53.

16. Se t ex Fattigvårdsstyrelsens protokoll (cit. Prot.) 12/4 79 och 20/9 -80. ÖSA.
17. Fattigvårds-Reglemente för Östersunds stad. Östersund 1874. (Cit. Reglemente).
18. Enligt det ursprungliga förslaget var summan 300 rdr rmt. I samband med reglementets behandling i stadsfullmäktige sänktes det dock till 200. Reglemente, s 5.
19. Prot. under 1879. Här möter vi således sju ledamöter. Möjligen hade sekreteraren en särställning.
20. Prot. 28/4 -74.
21. SFS 1871:33, §1 och §3. I motioner till riksdagen, som föregick denna förordning, hade en mer långtgående restriktivitet förordats. Under 1869 års riksdag begärdes hos regeringen, att man skulle få en ny fattigvårdsförordning (Riksdagens underdåniga skrivelse no 69, Bihang till riksdagens protokoll år 1869). Den direkta orsaken till denna begäran var den ökade fattigvårdstungan i samband med nödåren under senare delen av 1860-talet. Man menade att denna ökning till en del var en följd av ett fel i själva fattigvårdsförordningen. Detta fel bestod i, att meddelandet av hjälp var obligatoriskt, dvs den fattige kunde med lagens hjälp tilltvinga sig understöd, "då enligt sakens inre natur all hjälp måste hafva sin egentliga grund i frivillighet, medlidande och kristlig kärlek". Nog fanns det fall, menade man, då fattigvårdsbidraget måste vara obligatoriskt, men dessa fall var "högst få"; i förslaget till förordning rörde det sig om vansinniga personer och föräldralösa barn under 15 år. Jfr också Berggren-Nilsson, Liberal socialpolitik 1853-1884, s 58-166.
22. SFS 1871:33, §2; Reglemente, §15.
23. Reglemente, §17.
24. SFS 1871:33, §35.
25. Reglemente, §18.
26. Prot 14/8 -75.
27. Prot 23/5 -79.
28. Prot. 12/4 -79.
29. Prot. 20/4 -80.
30. Prot 25/2 -81.

31. Prot 12/2 -79.
32. Prot 1/4 -85.
33. Prot 7/2 -77.
34. Prot 24/11 -74.
35. Prot 15/10 -80. Højningen beviljades dock 25/4 -81.
36. Prot 17/4 -83.
37. Lundsjo, a.a.; Söderberg, a.a.
38. Beskrivningen av det allmänna mönstret bygger på Linde, a.a., särskilt s 544-571; Westerhult, Kronofogde, häradsskrivare, länsman, s 47-67; Lundsjo, a.a., s 46-52.
39. Som underlag till denna rekonstruktion har använts mantalslängden för Östersunds stad 1880, Kronouppbördsbok 1878-1883 och framför allt Verifikationerna till 1880 års Landsbok för Jämtlands län. ÖLA.
40. Använt källmaterial är som tidigare fattigvårdsstyrelsens protokoll för åren 1870-1890 och räkenskaper vilka börjar först 1878 samt kyrkobokföreningens olika längder. I huvudsak endast citat beläggs i fortsättningen.
41. Prot 23/1 -85.
42. Prot 28/4 -85.
43. Räkenskaper 1885.
44. Prot 28/2 -72.
45. Prot 9/4 -75. Brevet återfinns som avskrift i protokollet, varför ordalydelse etc inte behöver vara helt autentiskt.
46. Prot 6/10 -77.
47. Prot 12/8 -78.
48. Prot 12/4 -79.
49. Prot 12/12 -79.
50. Prot 21/1 -80.
51. Prot 25/4 -81.
52. Mannen hörde till dem, som i likhet med Jon Ängdahl, varnades 1878 för att inte ha utfört honom ålagt arbete.

53. I protokollet 14/10 -79 sägs, att Stina Loo har sju barn.
54. Prot 12/4 -79.
55. Enligt förteckning över barnhemsbarnen i verifikationerna till räkenskaperna.
56. Möjligen kan det vara så, att hela familjen var inhyst i fattighuset, genom att den där fick tak över huvudet. Dessutom erhöll de tre barnen också föda och belastade i den meningen fattigvården ekonomiskt. Stöd för detta påstående finns på så sätt, att ett par andra familjer beviljades rum och vedbrand på fattighuset utan att detta finns noterat i fattigvårdsstyrelsens räkenskaper. Jfr avsnitt 3.1 och not 16.
57. Prot 14/10 -79.
58. Prot 25/10 -80.
59. Prot 15/4 -72.
60. Prot 9/1 -75.
61. Prot 1/3 -76. Brevet bilagt protokollsboken.
62. Prot 15/10 -80.
63. Prot 26/11 -80.
64. Prot 13/5 -84.
65. Prot 8/7 -84.
66. Prot 1/10 -85.
67. Alla handlingar i ämnet i utslagsakten nr 1368 år 1885. Resoluerade mål. För beslutet se resolutionsboken, landskansliet.
68. I brevet förefaller Hoofs begäran om 50 öre per dag vara föga kontroversiell; egentligen bara en önskan om att bli inackorderad hos någon. Att detta inte var hela sanningen visste nog fattigvårdsstyrelsen, emedan de i protokollet av 1/10 -85 skrev, att pengarna skulle utbetalas till Hoof själv. Hur visste t ex Hoof att det skulle räcka med 50 öre? Inackordering var ju kopplat till ett anbudsförfarande.
69. Prot 1/10 -85.
70. Framställningen av själva fattighusets historia bygger på Östersunds historia. Del II, s 169-175.
71. Cit, ibid, s 174.

72. Särskilt när det gäller förhållandena på Björkbacka under dess första år hänvisas till Rödspam, Fattiggården Björkbacka.
73. Östersunds historia. Del II, s 170.
74. Prot 23/10 -74.
75. Hattmakaren var född 1841 i Bergen och gift med Sofia Öhrbom, född 1823 i Lit. Hon hade en dotter, som dog 1879.
76. Prot 10/9 -78.
77. Prot 24/10 -79.
78. Prot 5/11 -79.
79. Prot 20/9 -83; Sundin var född 1850 i Åre och hans hustru Anna Gustafva Lundqvist 1845 i Clara församling i Stockholm. De hade två minderåriga barn och fick ytterligare ett 1884.
80. Prot 7/2 -77.
81. Prot 8/7 -84.
82. Prot 12/8 -78.
83. Prot 7/2 -77.
84. Brevet som bilaga till stadsfullmäktigeprotokoll (cit. Stfmge prot) 4/1 -82.
85. Utdrag af domboken bilagt Stfmge 29/3 -79.
86. Stfmge 25/10 -81.
87. Prot 23/8 -76.
88. Bilagd Prot 9/9 -85.
89. Stfmge prot 20/6 -93, §6 med bilagor, ÖSA.
90. Hirdman, Magfrågan, s 70.
91. Ibid, s 70-73 och 82.
92. Ibid, s 66.
93. Ibid, s 67.
94. Brevet som bilaga till stfmge prot 26/10 -80. Antalet personer var 45 varav 25 var barn.

95. Brevet som bilaga till stfmge prot 7/6 -87.
96. K Majts Befallningshafvandes femårsberättelser. Jämtlands län 1866-1875; Kommunernas fattigvård och finanser 1876-1917.
97. Wallentin, Människors vardag, s 30.
98. Östersunds historia. Del II, s 172 och 174 och gällande åren 1886 och 1889.
99. För de år som de avkortade går att identifiera rör det sig nära nog uteslutande om antingen fattiga eller döda och fattiga.
100. Wallentin, a.a., s 33-68.
101. Ibid, s 33.
102. Brevet återfinns som bilaga till stfmge prot 13/12 1887, §18. Brevet citerades i sin helhet och kommenterades i Jämtlands-posten 14/12 1887.
103. Stfmge prot 13/12 1887, §18.
104. Drätselkammarens protokoll (DK prot) 29/12 1887, §7.
105. DK prot 2/1 1888, §2.
106. Stfmge prot 3/1 1888, §4.
107. JP 4/1 1888. Något tidigare i Jemtlands Tidning hade en insändarskribent fått komma till tals, när det gällde typ av allmänt arbete. Skribenten förordade "stenkrossning för gators grusande", ty gatornas "ytbeklädnad" behövde förbättras. Detta arbete var också lämpligt i dessa tider med "arbetsbrist och låg dagspenning". (24/12 1887).
108. Stfmge prot 3/1 1888, §4.
109. Östersunds-Posten 7/1 1888.
110. Bilaga till stfmge prot 20/11 1888, §10.
111. Stfmge prot 22/12 1888, §8.
112. DK prot 14/12 1888, §3.
113. Stfmge prot 22/12 1888, §8.
114. Wallentin, Människors vardag, s 49-50.
115. Bilagt brev till stfmge prot 7/6 1887.

116. Cornell, Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare, s 42-44.
117. Underlaget för den fortsatta framställningen bygger på husförhörslängder, mantals- och taxeringslängd för 1888 samt kronouppbördsbok för 1888. Dessutom fattigvårdsstyrelsens räkenskaper.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor

Landsarkivet i Östersund. (ÖLA)

Kronokamreraren:

Div räkningar till kronoräkenskaper
Kronoräkenskaper
Kronouppbördsböcker
Mantalslängder för Östersund

Landskontoret:

Verifikationer till landsboken
Taxeringslängder
Taxeringshandlingar

Östersunds församlings kyrkoarkiv:

Dödböcker
Födelseböcker
Husförhörslängder

Östersunds stadsarkiv. (ÖSA)

Socialvårdsbyrån:

Fattigvårdsstyrelsens protokoll 1870-1890
Fattigvårdsstyrelsens räkenskaper med verifikationer 1878-1885

Stadsfullmäktige:

Stadsfullmäktiges protokoll
Drätselkammarens protokoll

Länsstyrelsens i Jämtland arkiv.

Landskansliet:

Resolutionsbok
Resolverade mål

Tryckta källor

Bidrag till Sveriges officiella statistik (BiSOS):

- A) Befolkningsstatistik
- H) Kungl Majts femårsberättelser
- U) Kommunernas fattigvård och finanser

Fattigvårdsreglemente för Östersunds stad. Östersund 1874

Riksdagens protokoll med bihang

Svensk författningssamling

Tidningar

Jämtlandsposten

Jemtlands Tidning

Östersundsposten

Bearbetningar

Berggren, H - Nilsson, G B, Liberal socialpolitik 1853-1884. Uppsala 1965

Bjurling, O, Stadens fattiga. En studie över fattigdom om fattigvård i Malmö. 1956

Fällström, A-M, Göteborgs fattigvård från 1800 till 1840 (i: Göteborg förr och nu, IX, 1974)

Gustafsson, B, En bok om fattigdom. Lund 1984

Gårdlund, T, Industrialismens samhälle. Stockholm 1942

Hirdman, Y, Magfrågan. Mat som mål och medel. Stockholm 1870-1970. Stockholm 1983

Jämtlands och Härjedalens historia. Fjärde delen 1720-1880. Stockholm 1962

Jörberg, L, A History of Prices in Sweden 1732-1914. 2. Lund 1972

Linde, L G, Sveriges finansrätt. Stockholm 1887

Lundsjö, O, Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet. Stockholm 1975

- Olsson, U, Aktuell forskning om levnadsstandardens utveckling på 1700- och 1800-talen. Historielärarnas förenings årsskrift 1984/85
- Rödham, L, Fattiggården Björkbacka. Socialhögskolan i Östersund 1974 (Duplic)
- Sen, A, Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation. Oxford 1981
- Söderberg, J, Agrar fattigdom i sydsverige under 1800-talet. Stockholm 1978
- Causes of Poverty in Sweden in the Nineteenth Century Journal of European Economic History 1982
 - Den stagnerande staden. Stockholms tillväxtproblem 1760-1850 i ett jämförande europeiskt perspektiv. Historisk tidskrift 2/1985
- Wallentin, H, Arbetarklassen och det industriella genombrottet. Lund 1982
- Människors vardag - studier i Östersunds sociala historia 1860-1980. Idéutveckling, Högskolan i Östersund 1985:6 (Duplic)
- Westerhult, B, Kronofogde, Häradsskrivare, Länsman. Lund 1965
- Östersunds historia. Del II 1863-1936. Östersund 1936

SPÄDBARNSDÖDLIGHETEN I JÄMTLANDS LÄN

Av LARS RUMAR och KERSTIN FAHLEN

Ett gynnat läge

I det stora verket "Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa" har Eli F Heckscher återgivit en bild av den bekante godsägaren och lantbruksreformatorn Rutger Maclean på Svaneholm i Skåne. Den har satts som illustration till ett kapitel om befolkningsutvecklingen och som rubrik har författaren satt "En högadlig femtiosjuåring 1799."

Bilden visar ett knöligt och av ålder ärrat ansikte. Avsikten är att vi ska se hur tidigt människor åldrades förr och hur tidigt man dog. Tekniken har använts även i andra böcker med andra författare. Den är talande men icke desto mindre förrädisk. Man kan nästan tala om ett stycke kvalificerad historieförfalskning. Det sammanhänger med att forna tiders låga genomsnittsålder inte så mycket hängde samman med att folk slets ut av umbäranden och hårt arbete utan med den höga barnadödligheten. Under 1700-talet dog ungefär vart fjärde barn i landet under första levnadsåret. Hade man överlevt det var chanserna ganska stora, att man kunde få ett långt liv. Ännu större var chanserna om man överlevt de första tio åren, då man fick pröva på de flesta förekommande smittsamma sjukdomar och förvärvade en mer eller mindre livslång immunitet.

Överlevnadschanserna var dock i hög grad beroende av var i landet man råkade födas. Sämst var de i Stockholm och andra större städer. Men inte heller på landsbygden var chanserna överallt lik goda. De regionala skillnaderna var i själva verket mycket stora.

Eftersom barnadödligheten spelade en så stor roll för befolkningsutvecklingen är forskningen om den av stor vikt. Det svenska folkbokföringsmaterialet ger oss i flera avseenden unika möjligheter till dylik forskning. För det första har vi från 1600-talets slut och framåt en utomordentligt fin kyrkobokföring, för det andra har vi världens äldsta kontinuerligt förda befolkningsstatistik att falla tillbaka på. I mångt och mycket har vi Pehr Wargentin, prästsonen från Sunne i Jämtland, att tacka för denna statistik. Han var huvudmannen bakom det "tabellverk", som inrättades i Stockholm 1749 och som i över hundra år samlade in siffror över befolkningsutvecklingen i landet, socken för socken och år för år. Inget annat land - utom Finland, som ju 1749 var en del av Sverige - kan uppvisa en lika fullständig statistik.

"Statistisk Tabellverk", som verket benämndes, kom till främst av ekonomiska skäl. I merkantilismens tid fruktade man alltid folkbrist, som kunde drabba jordbruket, bergsbruket och inte minst försvaret negativt. Det var därför en statsangelägenhet att försöka få överblick över vad som hände och typiskt nog betraktades resultaten

Ruth Kristina Andersson född i Björnsgården, Långå, år 1917, död vid c:a 1 års ålder.

Foto Jämtlands läns museums bildarkiv.

länge som en statshemlighet. I den trängre kretsen av centralt placerade tjänstemän konstaterade man emellertid snart, att det man såg av statistiken borde få medicinska konsekvenser. Tidigt stod det klart, att det som hände de yngsta barnen spelade en mycket stor roll för befolkningsutvecklingen. Det var därför naturligt, att tidens medicinalstyrelse, Collegium Medicum eller Sundhetskollegiet, som det senare kallades, ägnade frågan ett stort intresse.

Pionjären för en bättre barnavård var framför andra läkaren Nils Rosén von Rosenstein, som genom ett antal skrifter försökte sprida kunskap om hur de späda barnen skulle vårdas för att ha bäst chanser att överleva. Hans artiklar fick mycket stor spridning genom att de intogs i almanackorna, som jämte psalmboken var den stora folkboken under 1700-talet. Särskilt underströk Rosén von Rosenstein vikten av amning, eftersom den efter allt att döma gav skydd mot många sjukdomar. Kanske tycker man, att detta borde ha varit en självklarhet vid den här tiden. Så var det dock inte. På många håll använde man olika ersättningsmedel och de statistiska tabellerna visade, vilka förödande konsekvenser detta kunde få. 1)

Även om de befolkningsstatistiska tabellerna, som samlades på Statistisk Tabellverk, tidigt var av stor praktisk betydelse skulle det dröja ända fram till slutet av 1800-talet, innan de blev föremål för större vetenskapliga bearbetningar. Det var då framför allt statistikern Gustaf Sundbärg, som kom att ägna ett livslångt intresse åt materialet. Han utarbetade bl a till den s k emigrationsutredningen i början av 1900-talet omfattande och alltjämt användbara tabeller över olika befolkningsförhållanden i riket och dess olika delar under de två senaste seklerna. 2)

Sundbärg kunde konstatera en ovanligt låg dödlighet i Jämtlands län under förra hälften av 1800-talet. Medan allmänna dödstalet (antalet döda per tusen invånare och år) i Sverige som helhet låg på 20 o/oo så låg det i Jämtlands län vid samma tid omkring 15 o/oo. Dödligheten i Norrland var allmänt sett lägre än i södra Sverige vid denna tid, men resultatet för Jämtlands del ansåg Sundbärg vara så anmärkningsvärt lågt, att han betecknade det som ett världsrekord. Han noterade emellertid, att en försämring hade ägt rum under slutet av 1800-talet. Allmänna dödstalet i det tidigare så gynnade länet höll sig på en ganska oförändrad nivå eller t o m ökade en aning. Förhållandet var likartat i övriga län i Norrland, medan dödligheten i mellersta och södra Sverige kraftigt började sjunka under denna tid. Sundbärg fixerade sig särskilt vid vad som hände i Jämtlands läns och gav en för tidsepoken ganska typisk kommentar. "Under senare år," skrev han, "har Jämtlands ställning i detta fall varit vida mindre gynnsam. Man läser tydligt i dödstabellerna hurusom de äldre generationerna af befolkningen ännu förete en lika utomordentlig livskraft som förr, men de yngre generationerna - de som hunnit till 30 år eller därunder - förete högre dödstal än Sveriges folk i sin helhet. Sällan är man i tillfälle att så tydligt konstatera en hel befolknings utveckling i ogynnsam riktning."

Bakom Sundbärgs resonemang låg med all säkerhet darwinistiskt tanke-gods, som var gängse vid denna tid. Det stämde också väl överens med den grundsyn, som präglade både emigrationsutredningen och den sam-tidiga Norrlandsutredningen. Ett utarmat och svagt släkte såg ut att växa upp i det moderna samhällets spår. I gengäld svarade de låga jämtländska dödstalen i början av 1800-talet till fullo mot Sundbärgs och andras tro på det gamla svenska bondesamhällets sunda livskraft.

Några jämtländska socknar under luppen

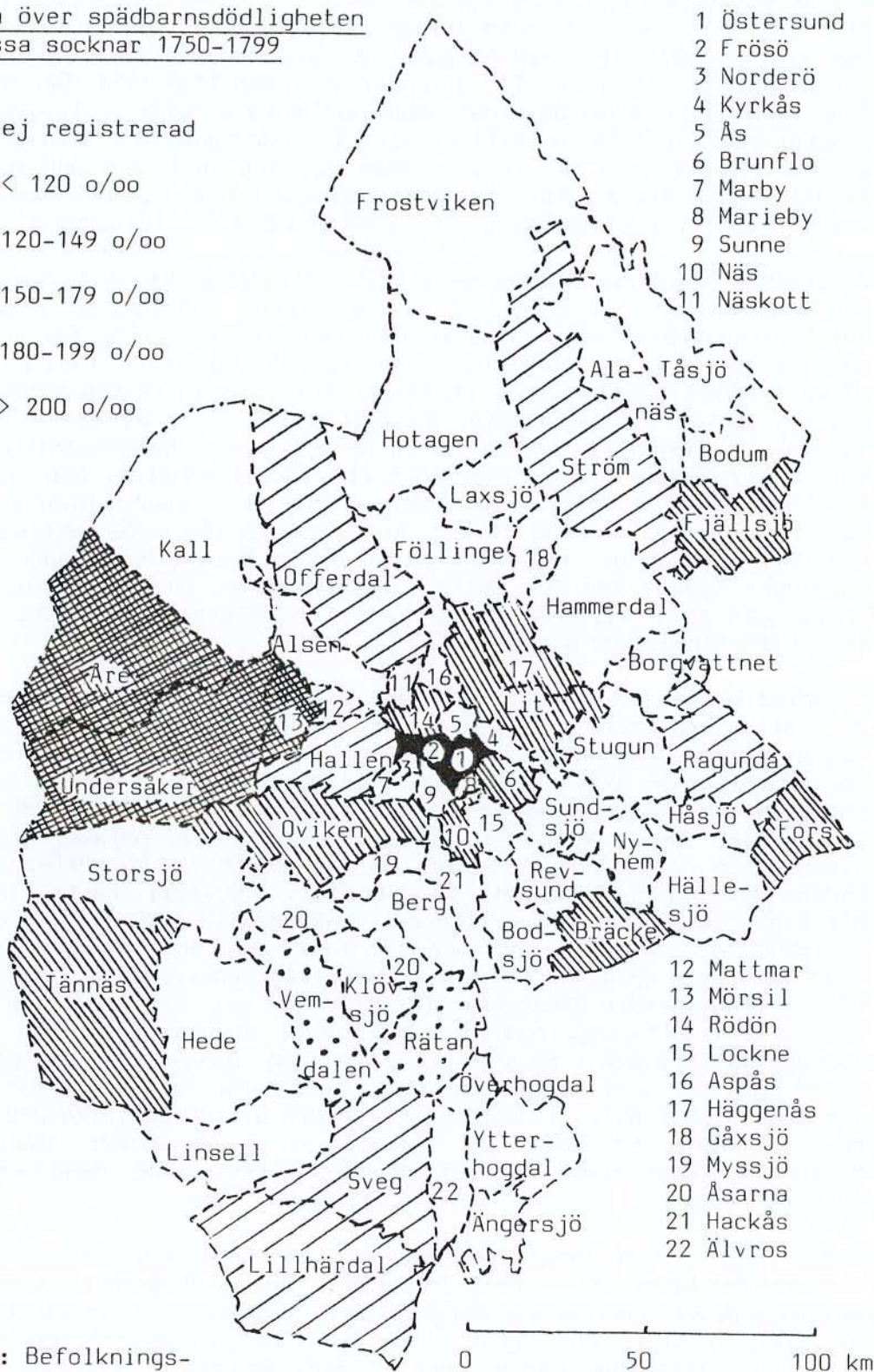
Oavsett värderingarna är Sundbärgs tabeller alltså av stort värde. De behöver emellertid kompletteras på flera sätt. Bristande underlag i prostarnas tabeller, som inskickades till tabellverket, har gjort att statistik före 1793 saknats. Till detta har också bidragit, att länet som bekant tillkom först 1810 genom en utbrytning från Väster-norrlands län. I landsarkivet i Östersund finns emellertid socken-tabeller för flertalet socknar fr o m 1749. Dessa har för perioden 1750-1799 registrerats i landsarkivet och bearbetats av Demografisk Databas vid Umeå universitet. Bearbetningen omfattar bl a det vi kal-lar spädbarnsdödligheten d v s den andel av de födda barnen, som inte överlevt första året efter födelsen. Följande socknar ingår i under-sökningen: Brunflo, Bräcke, Fjällsjö, Fors, Frösön, Hallen, Häggenås, Lillhärdal, Lit, Mattmar, Näs, Offerdal, Oviken, Ragunda, Revsund, Rödön, Ström, Tännäs, Undersåker och Vemdalen.³⁾

Riksgenomsnittet för spädbarnsdödligheten under sista hälften av 1700-talet var 204 o/oo (20,4%). För de undersökta socknarna i Jämt-land och Härjedalen under samma tid var medeltalet 154 o/oo. Det låg alltså betydligt under riket som helhet. Ett undantag fanns dock, nämligen Frösö socken, som med sina 228 o/oo hamnade över riksgenom-snittet. En viss tendens till förhöjd spädbarnsdödlighet fanns också i andra centrala socknar eller socknar längs viktiga färdvägar. Mör-sil och Åre hade exempelvis ett medeltal på 190 o/oo. Variationerna i övrigt låg inom intervallet 30 o/oo kring medeltalet. Särskilt de perifert belägna socknarna, bl a de ofta som utfattiga beskrivna socknarna i Härjedalen, uppvisade låga tal för spädbarnsdödligheten.

Skillnaden mellan riksgenomsnittet och Jämtlands län bestod även un-der 1800-talets första hälft, fastän då på en lägre nivå. Mot 97 o/oo svarade då ett riksgenomsnitt på 146 o/oo. Under andra hälften av år-hundradet inhämtades emellertid, som Sundbärg konstaterade, Jämtlands försprång. Först under 1900-talet utjämnades de regionala skillnader-na i landet helt. Genomsnittet för spädbarnsdödligheten i riket lig-ger idag så lågt som 7 o/oo. Man kan lätt föreställa sig, vilka genomgripande förändringar en sådan utveckling kan ha fört med sig i människors syn på barnen och på människans livsbetingelser över huvud taget.

Tiden har icke medgivit mera ingående analyser av siffrorna för alla de här nämnda socknarna i länet. Vi har därför begränsat oss till att detaljstudera ett par socknar, Rödön och Offerdal, och har i övrigt

Karta över spädbarnsdödligheten
i vissa socknar 1750-1799

Källa: Befolknings-
statistiska tabeller
i kyrkoarkiven i ÖLA

JÄMTLANDS LÄN

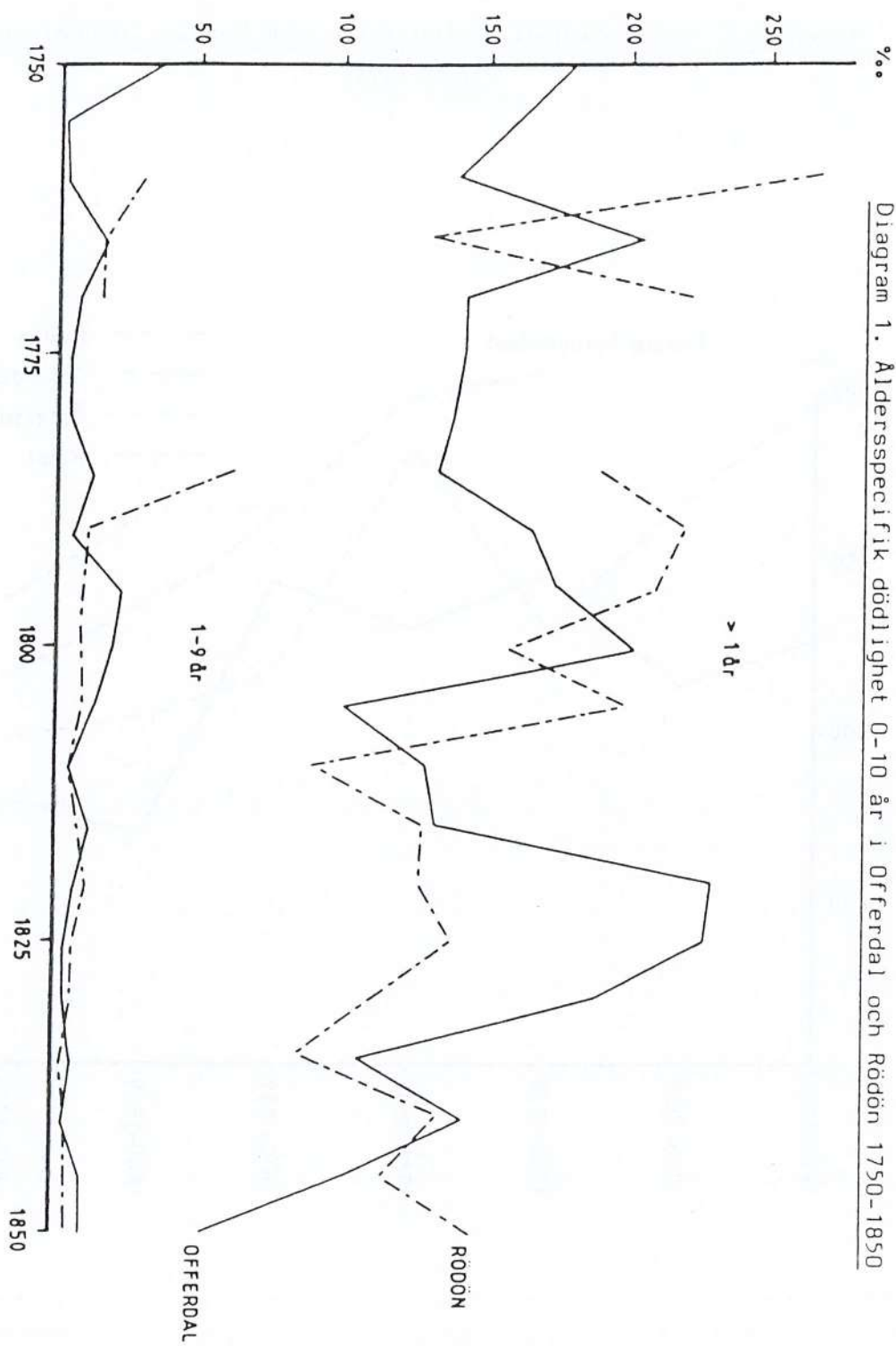
endast punktvis tagit fram jämförelsetal för vissa andra socknar. För att få en bild av spädbarnsdödlighetens betydelse i dessa två socknar har vi till att börja med beräknat de åldersspecifika talen för åldersgrupperna < 1 år och 1-9 år under perioden 1750-1850. Den åldersspecifika dödligheten beräknas genom att antalet döda i olika åldersgrupper sätts i relation till antalet levande människor i motsvarande grupper. De tal man får fram används för att analysera dödlighetens fördelning på åldrar. För att inte komplicera diskussionen har vi inskränkt oss till barnadödligheten i åldern 0-9 år. (diagram 1)

Diagrammet över den åldersspecifika dödligheten bland barnen visar med all önskvärd tydlighet, hur dominerande dödligheten under det första levnadsåret var. Detta är inte någon överraskning för oss. Vad som däremot är högst anmärkningsvärt är, att kurvornas förlopp är så olika i Rödön och Offerdal, trots att det rör sig om två ganska närbelägna socknar. En annan överraskning är, att utvecklingen inte nödvändigtvis innebar en kontinuerlig sänkning av spädbarnsdödligheten. Kurvan för Rödön visar visserligen ett sådant mönster, men inte den för Offerdal. För denna socken noterar man en märkbar ökning av spädbarnsdödligheten omkring 1825 från en ganska låg nivå omkring 1800. Konstaterandet utgör en varning för att i lokalt begränsade undersökningar arbeta med för korta tidsperspektiv. En undersökning, som begränsats till perioden 1820, hade för Offerdals del lätt kunnat leda till förhastade slutsatser.

I själva verket bör man nog eftersträva ännu längre tidsperspektiv än de statistiska tabellerna medger. Då kan man emellertid inte använda sig av måttet åldersspecifik dödlighet, eftersom folkmängdsuppgifter för tiden före 1750 saknas. I stället får vi nöja oss med att undersöka hur många av de nyfödda barnen, som avled under det första levnadsåret (den s k spädbarnsdödligheten). Sådana beräkningar måste bygga på en genomgång av födelse- och dödböckerna. För Offerdals och Rödöns del har detta gjorts för perioden 1690-1894. Kontrollsiffror har tagits fram även för Lillhärdal i Härjedalen 1720-1894, för Rätan i södra Jämtland 1720-1900 och för Offerdals annexförsamling Alsen 1690-1894, men dessa har av utrymmesskäl ej redovisats i diagramform. Däremot har staden Östersund för den tid det funnits tillräckligt statistiskt underlag, nämligen 1840-1894, medtagits för att ställa landsbygdssiffrorna i relation till en stad. Måhända bör det påpekas, att diagrammet över spädbarnsdödligheten är indelat i 30-årsintervaller medan intervallen i diagrammet för den åldersspecifika dödligheten är 5 år. Det gör, att kurvorna inte är direkt jämförbara. Riksgenomsnittet redovisas med mätpunkter 1750, 1800, 1850 och 1900. (diagram 2) 4)

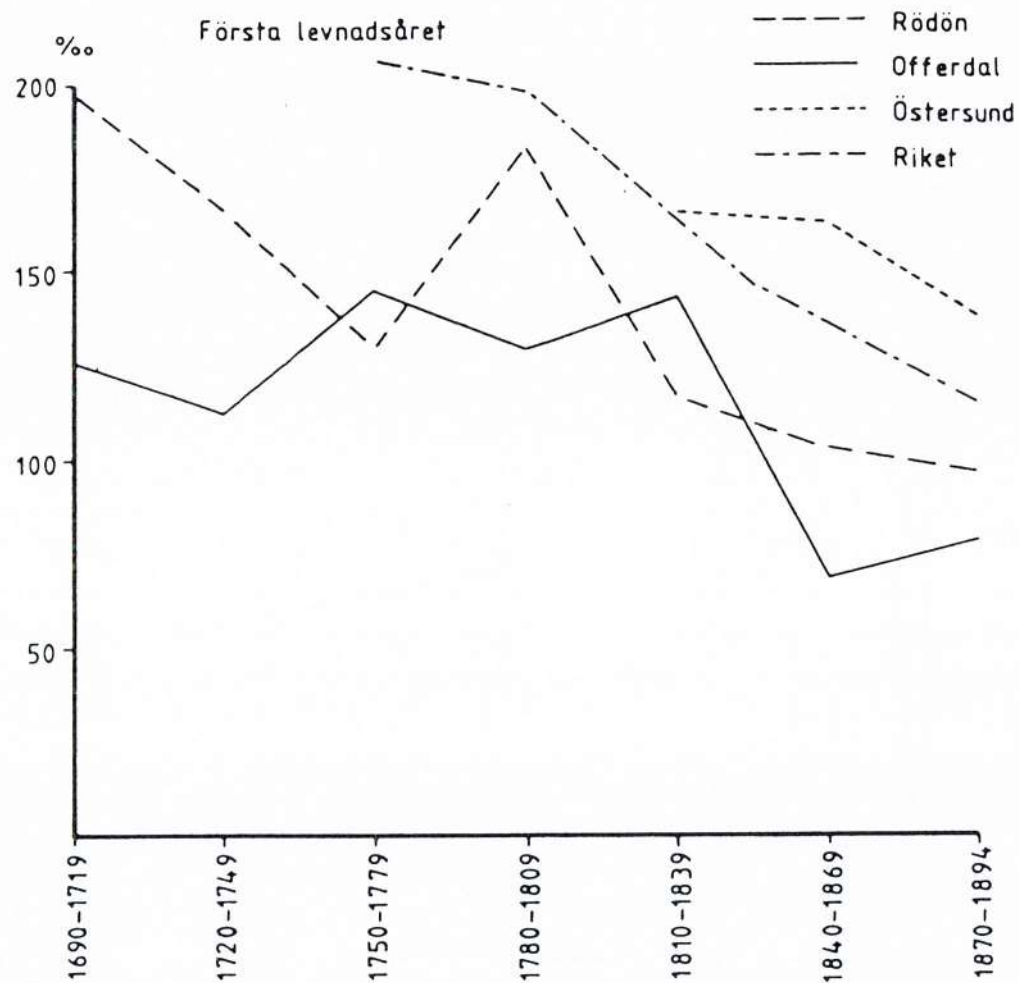
Indelningen i lite längre perioder har den fördelen, att man lättare kan se de långsiktiga förändringarna. Varje 30-årsperiod omfattar mellan 100-200 döda barn i varje socken. Allmänt sett är det tydligt, att Rödön i äldre tid låg på en högre nivå än Offerdal. Brytpunkten för 1800-talets sänkning av spädbarnsdödligheten ligger dock tidigare. Av de övriga undersökta socknarna intar Alsen och Lillhärdal en mellanställning medan Rätan uppvisar de gynnsammaste siffrorna med

Diagram 1. Åldersspecifik dödlighet 0-10 år i Offerdal och Rödön 1750-1850

Källa: Befolkningsstatistiska tabeller i Rödöns och Offerdals kyrkoarkiv (ÖLA)

Diagram 2. Spädbarnsdödligheten i tre jämtländska församlingar
1690-1894.

Källa: Födelse- och dödböcker i Rödöns, Offerdals och Östersunds kyrkoarkiv (ÖLA).

100 o/oo under en stor del av perioden. I gengäld ligger den framväxande staden Östersund, som framgår av diagrammet, avsevärt över de undersökta landsförsamlingarna.

Olika förklaringsmodeller

Kanske har vi här kommit en av de viktigaste orsakerna till den låga dödligheten i Jämtland/Härjedalen på spåren. Landsdelen som helhet var genom sitt läge ganska skyddad mot stora epidemier och den relativt glesa bebyggelsen förhindrade snabb spridning av smittsamma sjukdomar. Inom länet fanns emellertid skillnader. Det tycks vara kärnområdena omkring Storsjön, som var de mest utsatta. Vi har tidigare konstaterat (s.76), att spädbarnsdödligheten under perioden 1750-1799 var högst i landskapet Jämtlands administrativa och ekonomiska knutpunkt, Frösön. Rollen övertogs eller delades sedan med staden Östersund, efter att den kom till 1786.

Det är inte bara siffrorna, som tyder på att här finns ett samband. De första provinsialläkarna påtalar ofta i sina årliga berättelser till Sundhetskollegiet, att febrar och epidemier började där människor samlades eller var på väg. Gästgiverier, prästgårdar, mönstringar, begravingar gav ofta upphov till epidemier. Ofta var det också resande förbönder eller kringvandrande tiggare eller arbetare, som förde sjukdom till bygderna. Flera gånger inträffade också, att hemvändande soldater drog svåra dysenteri- eller tyfusepidemier med sig. Den kraftigt höjda dödligheten 1808-1809 har t ex ett nära samband med de jämtska soldaternas engagemang i finska kriget. Inte minst gjorde sig detta inflytande gällande på Frösön, där länets övningsplats för militärer var förlagd.⁵) Visserligen var de små barnen ganska skyddade mot epidemier men de vuxnas hälsa påverkade dem indirekt och förkylningssjukdomar, som på den tiden kunde vara rätt farliga, hade de inget större skydd mot.

Även den av Sundbärg påtalade negativa utvecklingen i slutet av 1800-talet kan ha ett samband med större eller mindre smittorisker. Skogsdrivningarna föranledde ökad omsättning på folk och därmed också på sjukdomar. Visserligen var de gamla gisslen koppor, tyfus och dysenteri i stor utsträckning neutraliserade, men man kan notera mycket svåra epidemier i andra sjukdomar, framför allt difteri och scharlakansfeber. Detta var ett internationellt fenomen, som drabbade även Jämtlands län. De nya befolkningskoncentrationerna på arbetsplatser och i de framväxande tätorterna bidrog till spridningen. Enligt provinsialläkarna var inte minst inflyttarstaden Östersund en pesthärd, varifrån dessa sjukdomar spred sig till omgivande landsbygd. Kanske kan också en sådan sak som uppbyggnaden av fasta skolor ha ökat smittoriskerna. Provinsialläkarna framhöll inte sällan den dåliga kvalitén på skollokaler och påpekade de risker det medförde. Att spridningen av difteri och scharlakansfeber bland framför allt barnen var ett bekymmer är lätt att förstå. Enbart inom Offerdals socken dog ett hundratal barn i dessa sjukdomar under 1860-talet.

Analysen av spädbarnsdödligheten kan emellertid göras ännu mer i detalj. Nyare forskning har visat, att det kan löna sig att studera den även på nivån veckor och månader. I vårt land har exempelvis Uppsala-forskaren Ulla-Britt Lithell belyst spädbarnsdödlighetens fördelning på årets månader. En av hennes undersökningssocknar är Rödön. För denna socken har hon noterat en ganska jämn fördelning över året. Iakttagelsen bekräftas av vårt - betydligt större - siffermaterial för Rödön och Offerdal. I områden med hög spädbarnsdödlighet kan Lithell däremot konstatera en markant topp under sensommaren, då epidemierna grasserade som värst. Lithell använder siffrorna för Rödön som belägg för amningens stora betydelse för att ge barnen skydd mot smitta. För landskap som Jämtland och Härjedalen kan man kanske också tillägga, att fäboddriften också kan ha haft sin betydelse. Traditionen att sommartid dra ut till avlägset belägna fäbodar eller - som var vanligt - flytta ut ur huvudbostaden till en annan byggnad bör ha bidragit till att skydda människor mot smittsamma sjukdomar, som just då som värst plågade mera tätbefolkade områden. Till detta har också, som tidigare påpekats, kommit, att de båda landskapens kontakter med omvärlden var koncentrerade till vinterhalvåret, inte till sommarperioden.6)

Det kan även ha sitt stora intresse, att närmare studera dödlighetens fördelning på de närmaste veckorna och månaderna efter barnens födelse. Detta är en analysmetod, som i Sverige använts av några forskare vid Umeå universitet, mest utförligt av Anders Brändström i avhandlingen "De kärlekslösa mödrarna". Flera socknar i landet har blivit undersökta, grundligast dock Nedertorneå socken i Norrbotten, som utmärkte sig genom extremt höga tal för spädbarnsdödligheten. Denna dödlighet hade här en mycket markerad topp under barnens andra och tredje vecka efter födelsen. Över huvud taget var det under livets två första månader barnen i denna socken var mest utsatta, medan kurvan under resten av året planade ut.

Enligt Anders Brändströms tolkning betyder detta, att de späda barnen i socknen inte föddes upp på modersmjölk. De verbala beläggen för detta från framför allt läkarna är också många. I stället för modersmjölk använde man allmänt komjolk eller mjölvällingar, som gavs barnen genom kohorn, som givetvis aldrig var riktigt rena och sterila. Även s k "tuggor" d v s mat som förtuggats av föräldrarna var vanliga. Barnen förlorade genom denna föda det immunskydd som bröstmjölken ger med mycket hög mortalitet som följd, särskilt under den första delen av barnens levnad. Mönstret känns väl igen från våra dagars u-länder, där användningen av industriellt framställda ersättningsmedel vållat stora skador.7)

Det är intressant att jämföra kurvorna från Nedertorneå med motsvarande kurvor för vissa undersökta socknar i Jämtland/Härjedalen. Diagram 3a-d för Rödön, Offerdal och Nedertorneå visar, hur olikartat spädbarnsdödligheten kunde forma sig. I Jämtlandssocknarna var dödligheten alltid högst under den första veckan och sjönk därefter mer eller mindre snabbt de påföljande veckorna. Sannolikt kan detta tas som ett starkt indicium på att amning var det normala sättet att föda

Diagram 3a. Dödligheten i Rödön 1690-1779 fördelad på dagar efter födelsen. Döda per 1000 födda.

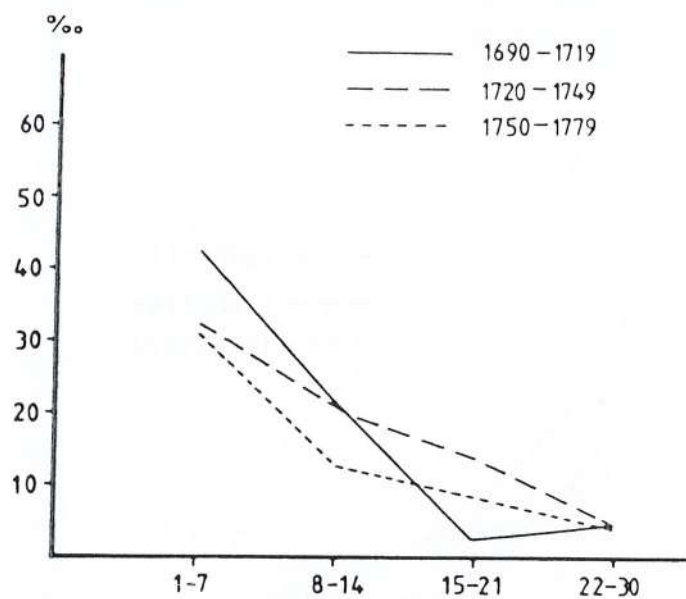
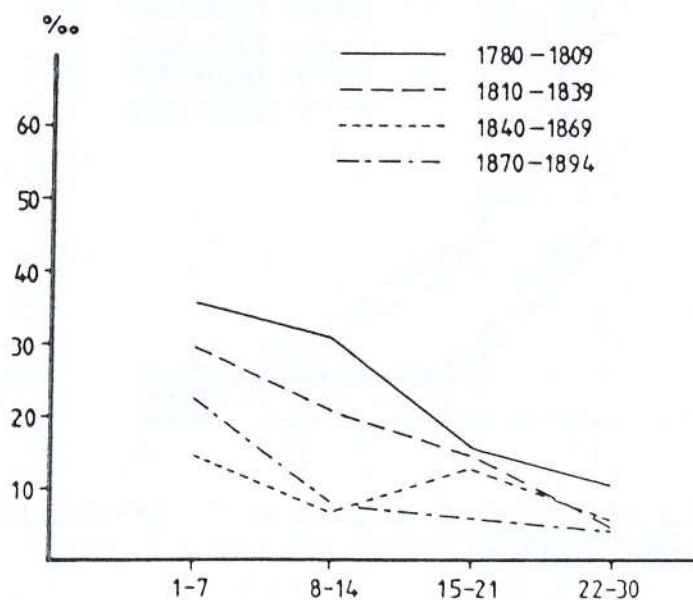
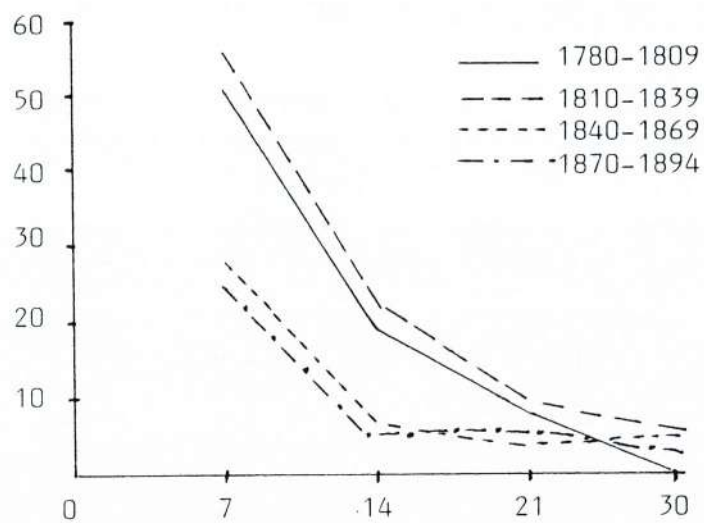
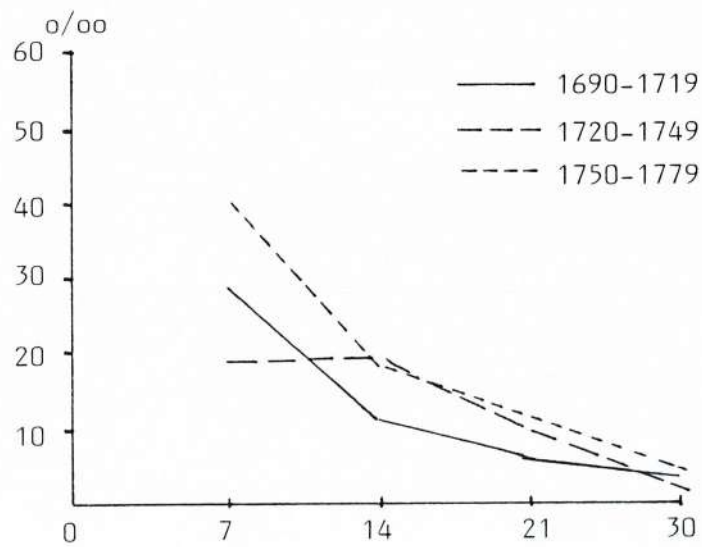

Diagram 3b. Dödligheten i Rödön 1780-1894 fördelad på dagar efter födelsen. Döda per 1000 födda.

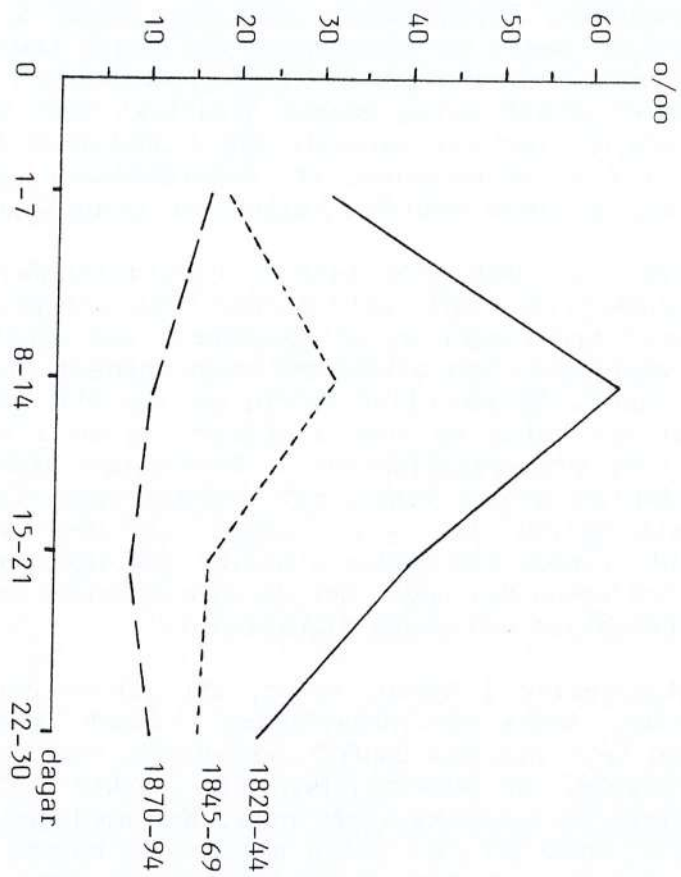
Källa: Födelse- och dödböcker i Rödöns kyrkoarkiv (ÖLA).

Diagram 3c. Dödligheten i Offerdal 1690-1779 fördelad på
 dagar efter födelsen. Döda per 1000 födda.

Källa: Födelse- och dödböcker i Offerdals kyrkoarkiv (ÖLA)

Diagram 3d. Dödligheten i Ndertorneå 1820-1894 fördelad på dagar efter födseln. Döda per 1000 födda varje vecka.

Källa: Brändström, A., De kärlekslösa mödrarna. Umeå 1984 s. 105.

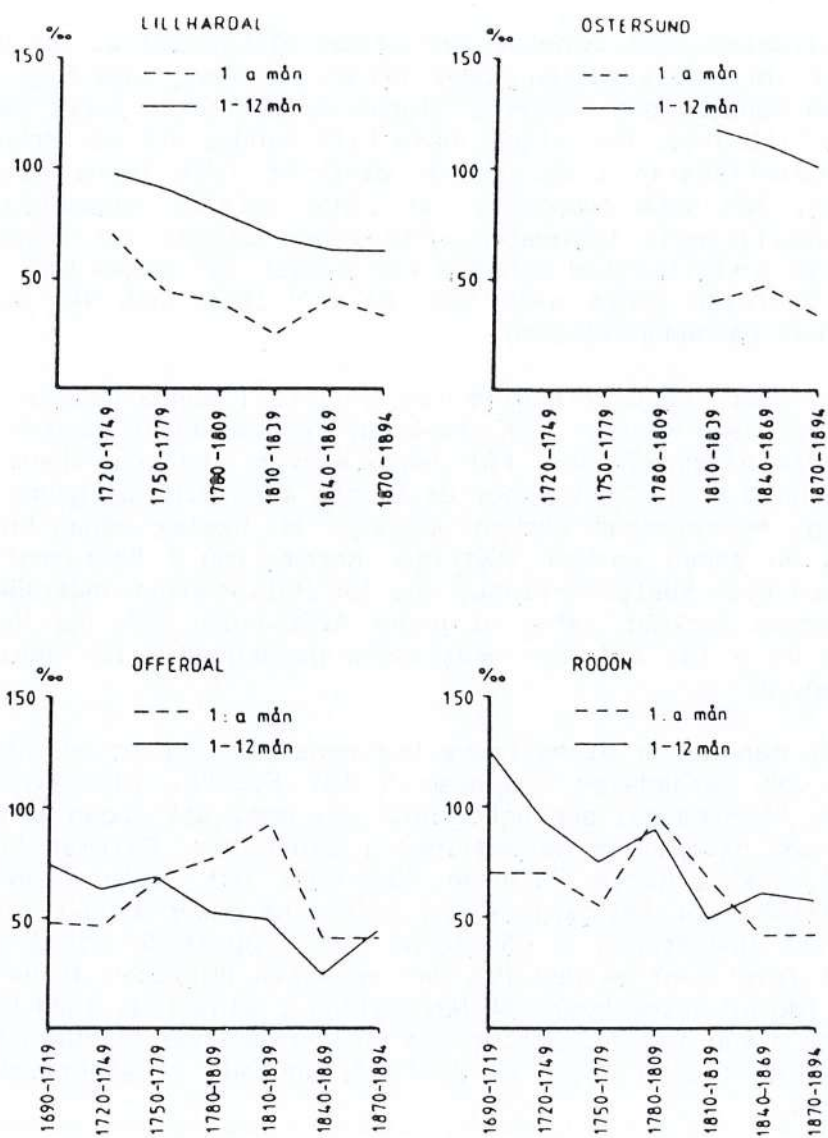
upp barn på i Jämtland och Härjedalen. Det finns förutom statistiken mycket som tyder på, att så var fallet. Flera provinsialläkare har i sina årliga rapporter till Sundhetskollegiet nämnt, att amning var allmänt förekommande. Förhållandet påpekades också av statistikern Johan Hellstenius, som i en omfattande statistisk undersökning 1884 jämförde Västernorrlands län och Jämtlands. Han kunde i denna påvisa, hur spädbarnsdödligheten avtog ganska drastiskt från kustområdet in mot inlandet och att den var särskilt låg i Jämtlands län. Huvudförklaringen var enligt Hellstenius, att modersmjölken var den normala barnafödan, till skillnad från vad fallet var längs kusten.⁸)

Alldeles entydig var dock inte bilden. Provinsialläkaren i Ragunda rapporterade exempelvis 1867, att "barnen bespisas vanligen i 3 dje och 4 de månaden med tuggor af de födoämnen, som föräldrarna sjelfa begagna, med vällingar, som oftast befinnas surnade, samt tystas och förnöjes med "tuss". Sällan eller aldrig ser man ett spädt barn ligga i vaggan utan att hafva en sudd i munnen, äfven i sofvande tillstånd." Och från provinsialläkaren i Östersunds distrikt meddelas 1872, att "dibarnen ganska tidigt och stundom från födseln uppfödas med artificiell näring. Den s k "tussen" (en med socker och bröd fylld linneklut) finner man nästan ständigt hos dibarnen; med denna i munnen somna och vakna de, under det de sura kemiska sönderdelningsprodukterna nedsväljas och skada digestionen."

De ligger naturligtvis i sakens natur, att läkare gärna framhåller det bristfälliga. Andra provinsialläkare i länet framhöll, att amningen var den helt normala uppfödningssättet och att ersättningsmedel bara användes när modersmjölken inte räckte till. Provinsialläkaren i Östersunds distrikt ansåg dock, att amningen övergavs även när modersmjölk fanns och att detta skedde när barnen var 4-5 månader. Lustigt nog var det dock bland läkarna ett mera vanligt klagomål, att amningen pågick för länge - inte sällan upp till 2-3 årsåldern. Vad alla läkare tycks vara eniga om är, att den s k "tussen" överallt var vanlig som tröstemedel för späda barn, men verkningarna av detta bruk har antagligen balanserats av att bröstmjolk användes.

För att komma frågan ännu mer in på livet kan man behöva ytterligare bearbeta siffermaterialet. Ett sätt att göra det är, att jämföra dödligheten under första månaden med den under övriga månader under första levnadsåret (diagram 4a-4b för Offerdal, Rödön, Lillhärdal och Östersund). Generellt kan man då konstatera, att dödligheten under månaderna 2-12 kontinuerligt sjönk från 1690 och framöver. Mönstret är dock inte helt entydigt. För Rödön och ännu mer för Offerdal noterar man en ökning omkring sekelskiftet 1800, särskilt markerat när det gäller dödligheten under första månaden. Jämför man med diagram 3a-3b ser man dessutom, att denna uppgång huvudsakligen hänför sig till de två första veckorna efter födseln. Möjligen kan häri ligga ett belägg för, att spädbarnsdödligheten i tidigare skeden, inte minst i den vidsträckta socknen Offerdal var underregistrerad. I båda socknarna satt emellertid samvetsgranna präster och kyrkobokföringen i Offerdal framstår som ett mönster av prydighet och noggrannhet i länet. Vi tror därför inte, att underregistreringen - som säkert

Diagram 4a-b. Spädbarnsdödligheten under
1:a och 1-12 månaderna i fyra socknar.
Antal döda per 1000 födda.

Källor: Födelse- och dödböcker i respektive kyrkoarkiv (ÖLA)

förekom - har varit av den omfattningen, att den på ett avgörande sätt påverkar resultaten. Mot den talar också, att antalet mycket tidigt döda barn är högt och att ett ganska stort antal dödfödda noterats i födelse- och dödböcker - i Offerdals socken hela 3,8% under perioden 1750-1799. Det kan vidare pekats på, att även Kjell Hanssens undersökning om dödsorsakerna i Jämtlands län också tyder på en ökad dödlighet i slutet av 1700-talet.

Ett alldeles eget mönster ser staden Östersund ut att ha haft. Det gäller inte dödligheten under första månaden, som föga avviker från den på landsbygden. Däremot ligger mortaliteten under månaderna 2-12 väsentligt över. Det ligger nära till hands, att här anknyta till det provinsialläkaren i Östersunds distrikt (det fanns också en stadsläkare, men hans rapporter var länge ytterst knapphändiga) sade om den artificiella barnmaten. Som andra städer var Östersund en utpräglad inflyttarstad och man kan mycket väl tänka sig, att inflyttarna medförde andra seder och bruk i länet och att detta negativt påverkat barnadödligheten.

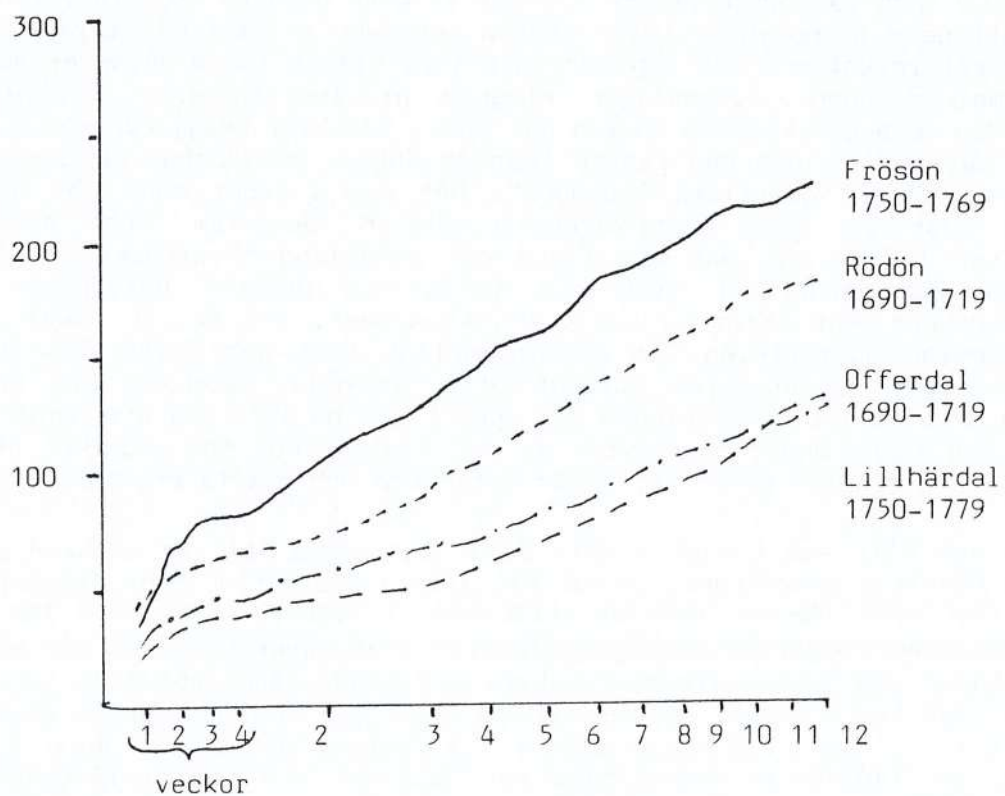
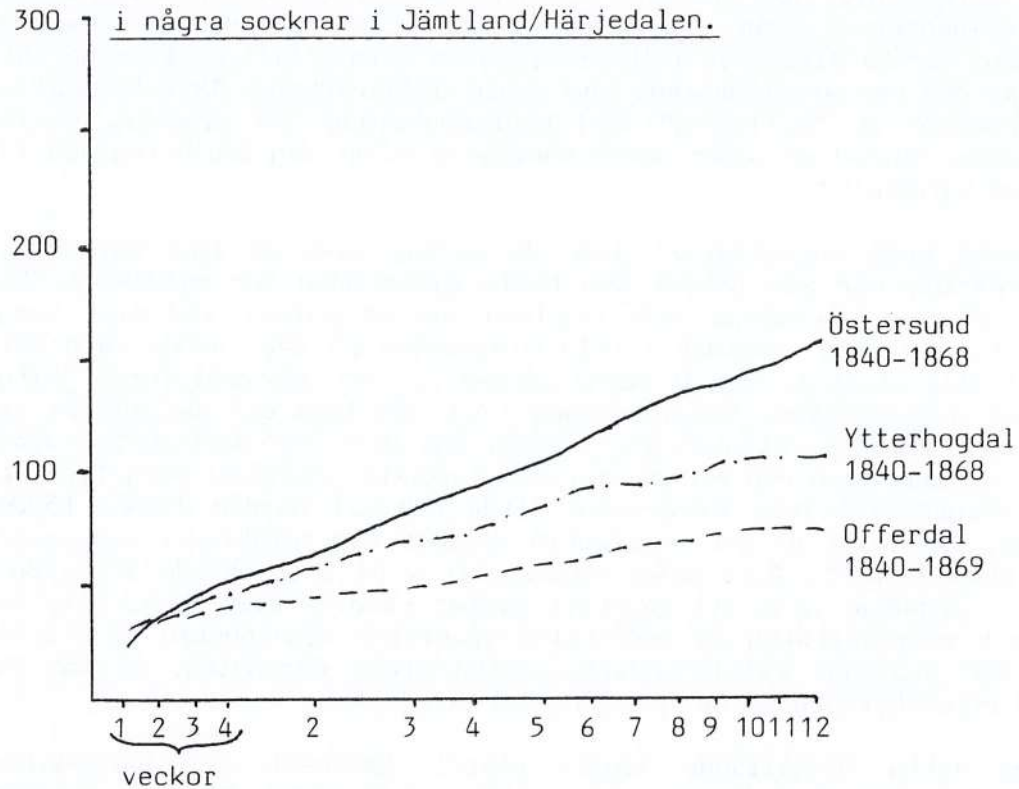
Enligt nyare teorier skulle man i så fall kunna påvisa detta genom sk biometriska kurvor, som visar hur spädbarnsdödligheten fördelar sig på årets olika månader. Får dessa kurvor en konvex form pekar det på en förhöjd mortalitet under de första månaderna på grund av utebliven amning. Nedertorneå socken uppvisar en typisk sådan kurva. Det gör också en annan socken, nämligen Nordmaling i Västerbottens län, på gränsen till Västernorrland, det län Hellstenius undersökte. Kurvorna för dessa socknar rätas ut under 1800-talet och det har tagits som bevis bl a för att den medicinska propagandan för amning gjort sin verkan. 9)

Jämför man nu de biometriska kurvorna för ett antal socknar i Jämtland och Härjedalen (diagram 5 för Frösön, Lillhärdal, Offerdal, Rödön, Ytterhogdal och Östersund) ser man, att ingen av dem har samma form som exempelvis Nordmalings i äldre tid. Däremot liknar de alla denna sockens kurva för åren 1860-1880. Det gäller även kurvorna för de jämtländska och härjedalska socknarna under 1700-talet. Östersund, som var undantaget i Jämtlands län, uppvisade också en kurva med denna form även om den för den uppmätta perioden 1840-1869 nivåmässigt låg en aning högre än Nordmaling i slutet av 1800-talet. När det gäller nivån låg de jämtländska socknarna under 1700-talet - och även under den tidiga delen av detta århundrade - väsentligt under Nordmaling.

De biometriska kurvorna förefaller alltså styrka uppfattningen, att amning var förhärskande i Jämtlands län, så även i Östersund. Enligt vår uppfattning kan det dock ha sina risker att vara för kategorisk i sin tolkning av biometriska kurvor. Den konvexa formen förutsätter, att artificiell näring sattes in tidigt i barnens liv och var det enda näringsmedlet. Som framgått av det tidigare sagda förekom dock olika blandformer i Jämtlands län. Frånvaron av konvex form på kurvan för Östersund betyder därför inte, att amning var allena rådande. Den högre nivån i staden än på landet är snarare ett belägg för, att

Diagram 5. Biometriska kurvor över kumulativ spädbarnsdödlighet

i några socknar i Jämtland/Härjedalen.

artificiell näring användes där, även om det kanske sattes in senare än i Nordmaling. Som tidigare också påpekats, var Östersund påverkat av influenser utifrån. Som ytterligare belägg för detta kan nämnas, att den första diflaskan i länet tycks ha kommit till användning här. Det är den nye stadsläkaren, som i sin årsberättelse 1891 framhåller förekomsten av "diflaskor" med kautschukslang och glaströr, hvilka apparater särskildt under sommarmånaderna visat sig dödsbringande för de små barnen."

Indirekt hade naturligtvis även de vuxnas kost en stor betydelse. Undernäring var som bekant den bästa grogrunden för epidemier. Man kan tycka, att landskap som Jämtland och Härjedalen med sitt karga klimat, som ofta orsakade totala missväxter på säd, borde vara särskilt illa utsatta. Det är också uppenbart, att spannmålsförsörjningen var ett problem. Undsättningen till Jämtland och Härjedalen var för statsmakterna ofta en stor hantering. Den höga dödligheten bland helt nyfödda barn och det ganska stora antalet dödfödda barn tyder på att levnadsvillkoren kunde vara hårda och att barnen därför föddes svaga. Samtidigt är det emellertid slående hur relativt liten inverkan nödåren haft. Även svåra missväxtår - bl a de ökända åren 1867-1868 - passerar utan att särskilt mycket påverka dödstalen. Inte ens de skorstovartåren på 1690-talet påverkade dödligheten så starkt, att den stoppade befolkningstillväxten under decenniet, om man får döma efter kyrkoböckerna för Offerdal och Rödön.

Bakom detta förhållande ligger säkert Jämtlands och Härjedalens speciella näringsstruktur. Det är känt från andra delar av Europa, att rika spannmålsproducerande trakter är mera utsatta vid missväxter än fattigare skogsbygder. Den främsta resursen i Jämtland/Härjedalen var kreatursskötseln och den var inte lika utsatt för missväxter som spannmålsodlingen. Visserligen klagade provinsialläkarna ljudligt över den sura och härska kosten här uppe. Särskilt ondgjorde man sig över långmjölken och den skarpa lagrade osten, som ansågs ge upphov till en mängd "gastriska lidanden". Det mesta tyder dock på, att denna kost gav goda överlevnadsmöjligheter. Dessutom fanns stora reserver i form av jakt och fiske och insamling av produkter från skogen när jordbruket svek. En faktor av positiv betydelse i sammanhanget kan också ha varit dricksvattnet, som enligt läkarnas samstämmiga uppfattning var utomordentligt fint och fritt från de föroreningar dricksvatten söderut ofta innehöll. Dessutom kan man också peka på att befolkningen här uppe tycks ha lärt sig att hantera de svåra åren. Under missväxter är det tydligt hur man undviker att skaffa sig problem genom att ingår äktenskap och skaffa sig barn.¹⁰⁾

Ingen som blir svårt sjuk i våra dagar kan undgå att tas om hand av den offentliga sjukvården. Så var det inte i äldre tid. Pehr Rissler, som var den förste provinsialläkaren i länet, kom hit 1801. Dessförinnan fungerade provinsialläkaren i Härnösand och i viss mån fältskären och senare regementsläkare vid Frösö läger som enda medicinsk expertis i länet. Resurserna att ingripa vid individuella sjukdomsfall var naturligtvis minimala. Så förblev det länge. Ännu vid mitten av 1800-talet fanns bara tre distrikt och tidens långsamma kommunikationer lade stora hinder i vägen för en effektiv sjukvård. En tjänsteresa inom ett distrikt kunde ta flera veckor i anspråk. Ut-

rustningen var dessutom primitiv och årsrapporterna lämnar många drastiska exempel på plågsamma, men sannolikt ineffektiva ingrepp. Det var kanske inte så underligt, att man hade liten tilltro till läkarna och, som sockenstämman i Rödön fastslog vid ett sammanträde 1844, höll sig till "betrodde och beprövade män hellre än till okända doktorer". 11)

Ändock har medicinarkåren spelat en roll för ett bättre hälsoläge även under 17-1800-talen. Som tidigare nämnts var den i första hand av upplysande och förebyggande karaktär. Kampanjen för vaccinering mot koppor var också ett resultat av Sundhetskollegiets och läkarnas verksamhet. Men som vanligt var det inte läkarna, som var själva exekutörerna. Kampanjen byggde på ett nätverk av kontaktpersoner i socknarna, framför allt prästerna men också lärare av olika slag och barnmorskor.

Den första smittkoppsvaccineringen i Jämtland torde ha genomförts av prosten Åmann på Frösön 1768. Den blev ett stort misslyckande i det att den förorsakade en av århundradets svåraste epidemier i Offerdal. Prosten skyllde på dålig kopptråd och beklagade sig över att befolkningen - vilket ju inte kan förvåna - började betrakta honom som klåpare. Sanningen var väl den, att han, som så många andra, hade tillgång till ett dåligt och farligt vaccin, som på många håll orsakade olyckor. Engelsmannen Jenners betydligt säkrare vaccin infördes i länet i början av 1800-talet. Som Kjell Hansens undersökning om dödsorsakerna i länet visar, fick man först genom denna vaccinering, som pågick en stor del av 1800-talet, bukt med den gamla folksjukdomen smittkoppor. 12)

Provinsialläkarnas årsberättelser är på många sätt intressant läsning. De beskriver ofta hur epidemier uppstod och spreds och hur människor reagerade på dem. De belyser också det förhållandet, att läkarna i sitt förebyggande arbete var mycket beroende av samarbete med den lokala byråkratien i form av länsstyrelse, kronofogdar, länsmän och inte minst präster. De beskriver utförligt sina egna mer eller mindre drastiska operationer samtidigt som de indignerat förfasar sig över alla de fel "kloka gummor och gubbar", kvacksalvare, begår. Många gånger utförligt beskriver de människornas bostäder, klädsel, mat, seder och bruk och andra levnadsförhållanden. Märkligt, med tanke på den ordrikhet man annars utövar och med tanke på de faktiska förhållandena, är det dock hur lite man nämner om barnens vård. Före 1869 händer det mycket sällan. Från och med detta år föreskrev Sundhetskollegiet, att rapporterna skulle innehålla uppgifter om denna och därmed blir uppgifterna fylligare. Vad man särskilt intresserade sig för var förekomsten av amning. 13)

Det är svårt att säga vad läkarnas fåordighet på den här punkten beror på. Kanske var det så, att läkarna betraktade barnavården främst som en kvinnlig angelägenhet och måhända blev det därför barnmorskorna, som kom att göra den största insatsen på området. Barnmorskor började anställas i länet på 1820- och 1830-talen. Det var Sundhetskollegiet, som via länsstyrelserna - och inte via läkarna -

drev på de mer eller mindre motsträviga socknarna. Det kan ha sitt intresse, att mot denna bakgrund se vad som hände i de två undersökningssocknarna, Rödön och Offerdal.

Spädbarnsdödligheten i Rödön sjönk slutgiltigt till en lägre nivå omkring 1810. Socknen hade då inte någon examinerad barnmorska, men den fick just vid denna tid en "jordemor", torparhustrun Greta Johansdotter från Trollsåsen i annexförsamlingen Näskott, som kom att förvärva ett mycket stort anseende hos befolkningen. Hon lovordades t o m av provinsialläkaren i distriktet. Denna jordemor var verksam ända till 1848 och det vittnar om hennes anseende, att hennes efterträdare, den i Stockholm utexaminerade barnmorskan Ingeborg Lif, flera år innan hon fick tillträda tjänsten av sockenstämman ålades, "att så ofta det sig göra lät, och synnerligen i början, vara assisterande vid de Barnaförlossningar, dem Greta verkställer för att af henne inhämta mera erfarenhet och upplysning".

Förhållandena i Offerdal var helt annorlunda. En likadeles i Stockholm examinerad barnmorska, hustru Hedvig Margaretha Rickman i Tulleråsen, anställdes där redan 1828. Hon var en av de första utbildade barnmorskorna i länet. Just efter hennes tillträde i tjänsten började spädbarnsdödligheten i socknen snabbt sjunka. Framför allt är det dödligheten under de första dagarna efter födseln, som påverkas (jfr diagram 1 och 3c-d). Sambandet tycks vara uppenbart. Men det är det faktiskt inte. Fru Rickman - och även ett par av hennes närmaste efterträdare - blev nämligen mycket omstridda i socknen. I sockenstämman uttalades, att man saknade förtroende för henne och efter tio års tjänst fylld av strider med sockenmännen tvingades hon avgå.

Vad som egentligen låg bakom är svårt att säga. Prästen i församlingen förefaller inte ha delat sockenmännens uppfattning om henne. Hennes oduglighet var heller inte större än att Östersunds stad ett tag funderade på att anställa henne - möjligen med förhoppningen att få henne till realisationspris. Vi vet inte, men det kan vara så att hon kom till detta konservativa bondesamhälle med nya synpunkter, som inte föll alla i smaken, men som ändock kan ha medfört att vanorna ändrades och späda barnens möjligheter att överleva därigenom ökades.¹⁴⁾

I en intressant opposition på Anders Brändströms avhandling "De kärlekslösa mödrarna" påpekar Arthur E Imhoff, att perspektivet i lokalhistoriska undersökningar av det är slaget behöver vidgas. De måste ses i relation till utvecklingen i andra delar av världen och tidsramen behöver vidgas. Man behöver också, säger Imhoff, ta hänsyn till andra demografiska faktorer, inte minst nativiteten, fruktsamheten. I flera undersökningar har det visats, att det finns ett nära samband mellan hög fruktsamhet och hög spädbarnsdödlighet.¹⁵⁾

Inom en begränsad undersökning som denna har det inte varit möjligt, att dra in dessa vidare sammanhang i någon större utsträckning. Från Mats Roléns doktorsavhandling "Skogsbygd i omvandling" vet vi emellertid, att Jämtlands län även när det gäller fruktsamhet länge hade en mycket konstant karaktär. Barnantalet i äldre tid var förhållande-

vis lågt, men medan det i stora delar av landet började sjunka i slutet av 1800-talet, så höll det sig ganska oförändrat i Jämtlands län. På sina håll har man troligen även att räkna med en ökning av nativiteten. Även detta hör till bakgrunden till mortalitetsutvecklingen. Den tycks ingå i ett befolkningsmönster av speciell karaktär, som Sundbärg på sin tid nog borde ha lagt större vikt vid än vid talet om de unga släktledens degeneration.

Arthur Imhoff anlägger i slutet av sin opposition ett internationellt perspektiv och påpekar, att Sverige jämte ett antal nordeuropeiska länder av protestantisk stöpnings hade - och har delvis än - en väsentligt lägre spädbarnsdödlighet än katolska och grekisk-ortodoxa länder i södra och östra Europa. Skillnaden ser han främst som ett resultat av skilda religiösa synsätt på möjligheterna att av mänsklig kraft påverka dödligheten. Denna inställning kan ha sin rot i de skillnader i läskunnighet, som professor Egil Johansson påvisat och som grundar sig på den lutherska lärans krav, att den enskilda människan själv skall kunna läsa Guds ord.

Jämtlands län intar inom Sverige när det gäller dödlighet en ställning motsvarande de nordeuropeiska länderna i förhållande till de syd- och östeuropeiska. Spädbarnsdödligheten var här rekordlåg. Det är dock svårt att se, att denna position erövrats genom några medvetna insatser. Tidsperspektivet i vår undersökning är ganska långt och sträcker sig bortom den tid då Nils Rosén von Rosenstein började sin propaganda för en bättre barnavård. Det är därför tveksamt, om denna propaganda spelat någon större roll här, i varje fall inte under 1700-talet. Länets gynnsamma ställning beror nog mer på det geografiska och klimatiska läget och de sociala och ekonomiska förhållandena, som detta skapade. Förhållandet är inte unikt. Det har sin motsvarighet på andra sidan Kölen, där de inre fjällområdena uppvisar gynnsammare siffror på mortaliteten än kustområdena och befolkningscentra. I Finland noterades i slutet av 1700-talet siffror jämförbara med de jämtländska i landets nordöstra områden. 16)

De medvetna insatserna börjar bli av större betydelse först under 1800-talet. Vaccinationskampanjen mot koppor spelade en viss roll. Via läkare, barnmorskor och statlig överhet spreds en ökad kunskap om barnavård och sjukdomsbekämpning. Man noterar en påtaglig sänkning av spädbarnsdödligheten, men den bryts i slutet av 1800-talet. Paralleller till detta finns på andra håll bl a i England, där industrialismens avigsidor antagligen var en av orsakerna. Även i det föga industrialiserade - men av industrialismen påverkade - Jämtlands län invercade den nya tiden med större smittorisker i de vidgade kontakternas spår och med nya och ändrade levnadsvanor bland delar av befolkningen. Huvudintrycket är dock, att spädbarnsdödligheten i Jämtlands län i stor utsträckning präglades av förhållandena i ett gammalt - men ur hälsosynpunkt gynnat - bondesamhälle, som först ett stycke in på 1900-talet genomgick de förändringar, som på andra håll i landet och framför allt i syd- och mellan-Sverige ledde till en drastisk sänkning av barnadödligheten redan under andra hälften av 1800-talet eller ännu tidigare.

NOTER

- 1) Hjelt, A., Det svenska tabellverkets uppkomst, organisation och tidigare verksamhet. Några minnesblad ur svensk-finska befolkningsstatistikens historia. Helsingfors 1900.

Rosenstein, Nils Rosén von, Späda Barns Ans och Skötsel. Alla Christliga Föräldrar Åliggande. Stockholm 1755.

Densamme, Underrättelser om Barns Sjukdomar och deras Botemedel. Stockholm 1764 (tidigare tryckt i almanackor).

- 2) Sundbärg, G., Ekonomisk-statistisk beskrivning över Sveriges olika landsdelar. Emigrationsutredningen. Bilaga V. Stockholm 1910 s. 238, tabellerna s. 32 ff.
- 3) Nämda församlingars kyrkoarkiv serierna G eller GIII. Landsarkivet i Östersund (ÖLA).
- 4) Siffrorna för Rödöns socken har tagits fram av Kerstin Fahlén och för övriga socknar av Lars Rumar. Källorna är genomgående kyrkoarkivens födelse- och dödböcker i landsarkivet i Östersund. Siffrorna för Rätan finns publicerade i Åkerman, S. och Rumar, L. Jämtlandsfamiljen - historiskt sett. Jämten 1979 s. 133 ff. Diagram för Alsen finns publicerat i Norberg, A., Norman, H., Åkerman, S., Regional and local variations of mortality in Sweden 1750-1900. Scandinavian Population Studies 5. Oslo 1979 s. 55 ff.

Det kan anmärkas, att den låga dödligheten i jämtländska socknar troligen medfört en snabb befolkningsökning, som tidigt lett till en kanske betydande utflyttning ur länet. Jämför man födelseöverskottet i Offerdal och Rödön med de faktiska befolkningssiffrorna enligt tabellerna 1750-1800 framkommer, att de senare är betydligt lägre än de borde vara om hela födelseöverskottet absorberades i socknarna.

- 5) Provinsialläkarnas årsberättelser i Sundhetskollegiets arkiv på riksarkivet i Stockholm (RA).
- 6) Lithell, U-B., Breastfeeding and reproduction. Studies in marital fertility and infant mortality in 19th century Finland and Sweden. Uppsala 1981.
- 7) Brändström, A., De kärlekslösa mödrarna. Spädbarnsdödligheten i Sverige under 1800-talet med särskild hänsyn till Nedertorneå. Umeå 1984.
Sundin, J., Tedebrand, L. G., Mortality and morbidity in Swedish iron foundries. Tradition and transition. Report No 2 from Demographic Data Base. Umeå 1981 s. 105 ff.

- 8) Hellstenius, J., Barnadödligheten i Västernorrlands och Jämtlands län 1860-1880. Statistisk Tidskrift 1884 s. 153 ff.
 - 9) Knodel, J., Kintner, H., The impact of breast feeding patterns on biometrical analysis of infant mortality. Demography 4, 14 1977 samt de i not 7 nämnda arbetena.
 - 10) Lebrun, F., Les crises démographiques en France aux XVII:e et XVIII:e siècles. Rapports I. Grand thème et Methodologie XV:e Congrès International des sciences Historique. Bucarest 1980 s. 627 ff.
- Rolén, M., Befolkningsförändringar i Bodsjö under 1800-talet. Bodsjöboken 1980 s. 35 ff.
- 11) Rödöns kyrkoarkiv KI:1, ÖLA.
 - 12) Prosten Åmanns brev i transumt bland Sundhetskollegiets inkomna brev 1768 s. 165, RA.
 - 13) Läkarna kritiserade bl a bruket att äta ur samma fat, även när det fanns sjuka i huset, att under epidemier låta liken ligga öppna i kistorna vid begravningar. De påpekade också, att man ofta övertog de dödas nedsmittade kläder utan tillräcklig rengöring. Det var också ett problem att husfolket vintertid vistades i ett enda rum, delade säng med de sjuka och sällan rengjorde fällarna man låg i. Man påpekade nödvändigheten av att isolera sjukdomshärdar, men klagade samtidigt emellanåt över hjärtlöshet. Vid en epidemi i en by i Föllinge rapporterade läkaren, att de friska gärna undvek, "att biträda de sjuke, som nödvändigt behöfde de andres hjälp. Naturen blir således i sådane fall ende hjälparen och oftast ensam anlitad och utgången derpå beroende."
 - 14) Rödöns kyrkoarkiv KI:1, Offerdals kyrkoarkiv KI:6-8, Östersunds stadsarkiv: Borgerskapets protokoll 10/2 1837 9§, ÖLA.
- Säwén, K. J.. En barnmorskelåda. Jämten 1984 s. 141 ff. (om barnmorskan Ingeborg Lif).
- 15) Rolén, M., Skogsbygd i omvandling. Studier kring befolkningsutveckling, omflyttning och social rörlighet i Revsunds tingslag 1820-1977. Uppsala 1979 s. 105 ff.
- Imhoff, A., Spädbarnsdödlighetens historia i kontext. Historisk Tidskrift 1984 s. 330 ff.
- 16) Larsen, Ø., Eighteenth century diseases, diagnostic trends and mortality. Scandinavian Population Studies 5 Oslo 1979 s. 38 ff.
- L. Fegersten Haugstad, M. D., Crude death rate and infant mortality 1840-1900 in Norway, Sweden, Denmark and England and Wales with particular attention to the relationship between mortality and population density-urbanisation. Samma publikation s. 83 ff.

Oiva Turpeinen: Infectious Diseases and Regional Differences in Finnish Death Rates 1749-1773. Population Studies 32,3 s. 523 ff.

Det hade i vår undersökning varit intressant med en social stratifiering, men det blir för Jämtlands och Härjedalens del inte möjligt att göra en sådan förrän i slutet av 1800-talet på grund av landskapens homogena sociala struktur.

DÖDSORSAKER I JÄMTLAND OCH HÄRJEDALEN UNDER 1700-TALET SLUT OCH 1800-TALET BÖRJAN

Av KJELL HANSEN

Dödligheten i Jämtland och Härjedalen låg betydligt under riksgenomsnittet under 1700-talet och början av 1800-talet. En av huvudorsakerna till den låga allmänna mortaliteten här, var att spädbarnsdödligheten var så låg. Fortfarande vid mitten av 1800-talet hade Jämtland och Härjedalen den lägsta spädbarnsdödligheten i Sverige (19,5 %) (Norberg m fl, 1979). Orsaken till detta var den höga amningsfrekvensen här (Lithell, 1981). Som kontrast framstår bl a området vid norra Bottenviken, där kvinnorna i liten utsträckning ammade sina barn, och där spädbarnsdödligheten var mycket hög (Brändström, 1981; 1984).

Trots att förhållandena var jämförelsevis goda i Jämtland och Härjedalen vid mitten av 1700-talet, så var den allmänna mortaliteten ungefär dubbelt så hög som nu. Dödsorsakerna var också andra än de som dominerar vårt samhälle. På sitt sätt bidrar en undersökning av dödsorsakerna till att kasta ljus över de betingelser människorna levde under för två hundra år sedan.

I det följande ges dels en genomgång av de olika dödsorsakerna i Jämtlands län¹⁾ under 1700-talets andra hälft, dels en kortfattad diskussion kring spridningen av epidemierna, dels en kort genomgång av utvecklingen under 1800-talets första årtionden och slutligen en jämförelse med dödsorsakerna på några andra håll i landet.

KÄLLOR

Underlaget för den sammanställning av dödsorsaker som ges här är hämtat ur de tabeller som Tabellverket från och med 1749 använde för att samla in uppgifter om befolkningsutvecklingen. Prästerskapet var meddelare och fyllde i de förtryckta formulären med uppgifter om antalet födda och döda, ingångna äktenskap, dödsorsaker och vissa år även uppgifter om befolkningens sociala sammansättning. De sockenvisa tabellerna sammanställdes kontraktvis och det är dessa s k prostertabeller som är mitt huvudsakliga källmaterial.

För perioden 1749-1773 är tabellunderlaget fullständigt. Därefter saknas för norra kontraktet tabeller för åren 1775-1791, samt för södra kontraktet åren 1774-1791. Härjedalen redovisas separat från och med år 1792. Här saknas tabellen för år 1794.

Medicinhistoriska uppgifter har jag hämtat ur Erwin Ackerknechts "Geschichte und Geographie der wichtigsten Krankheiten"; Mats Bergmarks "Från Pest till Polio"; E. Henschens "Sjukdomarnas Historia"; Ulf Högbergs "Svagårens Barn"; Gunnar Lagerkranz "Svenska Sjukdoms-namn i Gångna Tider"; G.J. Ljungqvists "Om Sjukdomsbot och Mediciner"

samt Carl-Herman Tillhagens "Folklig Läkekonst". I flera av dessa skrifter finns utförliga referat av 1700-talets medicinska facklitteratur.

TABELLEN

Under perioden 1749-1773 innehöll tabellen över dödsorsaker trettiofyra olika rubriker. År 1774 ägde en förändring av tabellen rum. Den fick då fyrtiofyra olika rubriker. År 1801 ändrade tabellen åter utseende. Under många av rubrikerna registerades bara ett litet antal dödsfall. Av praktiska skäl, samt för att underlätta jämförelser med Bengt Lindsogs genomgång av dödsorsakerna i Skåne, har jag valt att följa hans reduktion av antalet rubriker (Lindsog, 19). På detta sätt erhålles sjutton dödsorsaksrubriker (se tabell 1).

DIAGNOSTISERINGEN

Tabellerna fylldes ursprungligen i av prästerna. Förutom regementsfältskären på Frösön och bruksfältskären i Huså fanns inga läkare i länet och prästerna var i de flesta fall tvungna att själva bedöma dödsorsakerna (Wichman, 1962). Alla vanliga sjukdomar fanns emellertid beskrivna i tidens många medicinska handböcker och sådana fanns i de flesta församlingar. En viss medicinsk utbildning ingick också i prästutbildningen.

Det är i och för sig troligt att enstaka dödsfall kan ha feldiagnostiserats av prästerna. Men detta har inte skett i en omfattning som påverkat tabellernas tillförlitlighet. Det har också visat sig att inga systematiska avvikelser, som kan föras tillbaka på prästerna, kunnat observeras mellan de sockenvisa tabellerna.

1a SMITTKOPPOR

Kopporna kom till Sverige på allvar först under 1700-talet, men blev då snabbt ett stort hot mot folkhälsan. Sjukdomen kulminerade under tioårsperioden 1792-1801 då 44.000 svenskar dog i smittkoppor. Efter det att smittkoppsvaccination blev vanlig i början av 1800-talet trängdes sjukdomen raskt undan.

Den genomsnittliga dödligheten i länet i koppor var 2 promille, men på grund av sjukdomens utpräglad epidemiska karaktär var variationerna stora mellan olika år. De år då kopporna uppträdde stod de för en mycket stor del av dödligheten. Smittkoppor drabbade i första hand barn och genomliden smitta gav sedan immunitet. Ungefär tre fjärdedelar av de som dog i koppor var under fem år gamla och över 90 % var under tio år gamla.

Större epidemier drabbade länet åren 1752-53, 1760, 1766, 1769, 1774, 1795 och 1801. Något tydligt mönster i sjukdomsspridning har inte kunnat fastslås. Tidvis var epidemierna lokala, i andra fall kunde de

1328/12

^{Madame} ^{hustru}
 Högfröken Göran Sundins ^{hustru} Brita Jons
 Dotter från Sunne socker och Norrby, hvilken
 blifvit anordnad ombepröfadt Vaccinationen
 inom Sunne socken, har af den anledning blifvit
 vitterhetsaktigt kändt att Vaccinera, samt bevisat
 sig äga fullkomlig förstånd och skicklighet, att
 på egen hand Vaccinera, hvarvid och förmodligen
 iakttaga alla hvar en Vaccinationens tillhörande
 nödiga Skriftliga Vidiga Reglementer för Vaccination
 i riket af 26 Mars 1816. och i hvar sockens församling
^{Madame} ^{hustru}
 Högfröken Brita Jonsdotter i Norrby och i hvar sockens
 på egen hand och på egen bekostnad Vaccinationen
 inom Sunne socken, hvilket hennes förmod
 till bevis meddelat varden

Konnung
 17 Juni 1828

P. Rissler
 Provinsialläkare

Intyg utfärdat av provinsialläkaren Pehr Rissler för Göran Sundins hustru Brita Jonsdotter att hon på egen hand och eget ansvar fick utföra vaccinationer inom Sunne socken.

ÖLA, kyrkomålarfamiljen Sundins arkiv, vol. III:2.

TABELL 1

Gruppering av dödsorsakstabellernas rubriker (enl. Lindskog, 19)

Grupp	Dödsorsaksbenämning 1749-1773	Dödsorsaksbenämning 1774-1801
1	Kåppor och Mässling	
1a		Kopper
1b		Mässling
2	Bröstsjuka och Lungsot	
2a		Lungsot
2b		Håll och Styng, Bröst-Feber
3*	Håll och Styng	Hals-Fluss; Spetälska; Venerisk Sjukdom
4	Hetsig Sjukdom och Brännsjuka	Hetsig-Feber, Brännsjuka
5	Fläckfeber och Smittosam Sjuka	Röt- och Fläck-Feber
6*	Mage- och Bukref	Inspärradt Bräck; Bukref, Colik och Förstopning
7	Rödsot	Rödsot
8	Gulsot	Andtäppa, Magflen, Gulsot
9	Tvinsot och Mjält-sjuka	Trånsjuka och Tvinsot
10	Fråssa	Frossa, Omväxlande Feber
11	Vattn-sot	Wattusot
12	Ålderdom och Bräcklighet	Ålderdoms bräcklighet
13	Barnsbörd	Barnsbörd
14*	Okänd Barn-sjuka	Barns Hiertsprång, Ryckn. Tandpl.; Strypsjuka; Scharlakans- och Näselfeber; Älta och hård Mage; Maskar; Likmask eller Barnkräfta; Risen och Ängelska siukan; Oangifven siuka
15	Kikhosta	Kikhosta

forts.

16*	Pästen; Sten- och Njur-Passion; Blodstörtning; Rosen, Podager och Skörbjugg; Kallbrand och Kråsvetan; Ledvärk och Torrvärk; Slag, Stickfluss och Brådöd	Niur och Blåsesten; Hetsvulst, Rosen, Kallbrand; Slag, Stick-Fluss, Brådöd; Blodhostning, Förblödning; Gickt, Ledvärk och Torrvärk; Dragsiuka; Fallande sot; Skörbjugg; Fulsår, Fistlar och Benrötskador; Kräfta; Qvinnors blodgång; Frisel
17*	Qvafde af Ammor eller Mödrar; Barnemord; Mördade; Af hunger och otjenlig Spis; Drunknade; Omkomne under Isen; Frusna til Döds; Omkomne af Oos; Sjelfmördare; Som lidit Dödsstraff; Döde af vådelige tillfällen	Vatnskräck, af rasande diurs bett; Olyckshändelser

* ; - anger att det är fråga om olika rubriker, som sammanförts här.

spridas över hela länet, vilket kan tyda på att sjukdomen haft endemisk karaktär.

1b MÄSSLING

Både mässling, scharlakansfeber, vattkoppor och röda hund förväxlades tidigare med smittkoppor. Före 1875 kom mässlingsepidemierna nästan alltid utifrån och uppträdde ganska regelbundet med tre till fem års intervaller. Bara några få mässlingsepidemier är emellertid kända från Jämtlands län. Våren 1752 gick mässling i norra kontraktet, hösten och vintern 1765 rasade sjukdomen i Lit, Ström och Hammerdal. Eventuella dödsfall under dessa epidemier är i tabellerna redovisade under gemensam rubrik med koppor. Under mässlingsepidemin 1794 dog arton personer, de flesta hemmahörande i Sunne, Bergs och Ovikens socknar. Av dessa var tio under ett år och ytterligare fem var mellan ett och fyra år gamla. Den genomsnittliga dödligheten i mässling var låg, knappt 0,2 promille.

2 LUNGSOT, BRÖSTSJUKA OCH BRÖSTFEBER 2)

Förutom lungtuberkulos och samtidig lungsäcks- och lunginflammation omfattar rubriken även andra sjukdomar med smärtor i hjärtat, förändringar i hals- och bröstotor, sår i tolvfingertarmen, gallsten mm som symptom.

Under perioden 1749-73 stod lungsot och bröstsjuka för 8,6 % av alla dödsfall i länet - en mortalitet på 1,6 promille. Under den följande perioden stod lungsoten för 3,2 % av alla dödsfall - en dödlighet på 0,6 promille. Hela nedgången beror sannolikt inte på den förändring av tabellen som ägde rum 1774. Någon motsvarande ökning av mortaliteten under rubriken håll och styng skedde inte.

Antalet döda i lungsot och bröstsjuka ökade inte dramatiskt i samband med nöd- och missväxtår. Över 70 % av dödsfallen drabbade personer över trettio år. Bara en liten andel av dödligheten fanns i åldersgruppen under fem år och andelen minskade under slutet av 1700-talet. Med tanke på att tidens medicinska facklitteratur framhöll att framför allt spädbarnen var en utsatt grupp, är detta något förvånande.

3a HÅLL OCH STYNG

Under denna rubrik finner vi dödsfall i lunginflammation samt andra sjukdomar med smärtor i bröstet som ett huvudsymtom.

Håll och styng var en av de vanligaste dödsorsakerna i Jämtland och Härjedalen och stod för ca 15 % av alla dödsfall. Under perioden 1749-73 var mortaliteten drygt 3 promille, under den följande perioden sjönk den till 2 promille. I kontraktstabellerna är variationerna i dödlighet år från år ganska små. Av prosternas anteckningar framgår dock att sjukdomen ofta bara hade en lokal spridning och då slog hårt i de bygder där den drog fram. Under 1790-talet var dödligheten i håll och styng nästan dubbelt så hög i Härjedalen som i norra Jämt-

land. Håll och styng drabbade ung och gammal, man och kvinna lika hårt.

3b HALSFLUSS, SPETÄLSKA OCH VENERISK SJUKDOM

Dessa sjukdomar stod för en mycket liten del av dödligheten - i genomsnitt bara 0,1 promille.

4 HETSIG SJUKDOM OCH BRÄNNSJUKA

Under denna rubrik finns olika typer av febersjukdomar med häftigt förlopp, bland vilka den viktigaste kanske är influensan.

Dödligheten var tre gånger så hög 1749-73 som 1774-1801. Förutom år 1773, då dödligheten var över 6 promille, tycks länet dock ha varit förskonat från stora epidemier med många dödsfall. Lokalt uppträdde emellertid både influensa och gallfeber som epidemier.

Sjukdomarna fick dödlig utgång framför allt för personer i medelåldern. Nästan 70 % av alla dödsfallen fanns i åldersgruppen 15-60 år. Dessa åldersklasser var i övrigt de som bäst klarade sig undan sjukdomar. Lite drygt hälften (55 %) av de som dog var män.

5 FLÄCKFEBER, RÖTFEBER OCH SMITTOSAM SJUKA

Fläckfeber är ett äldre namn på fläcktyfus, men under rubriken finns också andra sjukdomar som kan ge upphov till vävnadsdöd.

Dödligheten i fläck- och rötfeber var mycket låg i Jämtland och Härjedalen. Under perioden 1749-73 var den genomsnittliga dödligheten inte mer än 0,1 promille och den översteg inte något år 0,3 promille.

Från början av 1770-talet är en rötfeberepidemi känd. Prostanteckningarna omtalar rötfeber i Rödön, Föllinge, Aspås och Näskott under 1771, och i Offerdal, Alsen, Mattmar, Brunflo, Undersåker, Föllinge, Ås, Aspås och Ragunda under 1772. Året efter spred sig sjukdomen söderut till Sunne, Revsund, Sveg och Hede. Denna rötfeberepidemi skördade dock få dödsoffer.³⁾

Även under perioden 1774-1801 var mortaliteten låg, bara 0,2 promille i genomsnitt. En stor epidemi i södra kontraktet 1781 och 1782 resulterade emellertid i en dödlighet på 5,5 respektive 4,8 promille. Fläckfeber drabbade båda könen och alla åldrar lika hårt.

6 MAGE- OCH BUKREF, INSPÄRRADT BRÄCK, KOLIK OCH FÖRSTOPPNING

Rubriken täcker in dödsfall i olika former för magåkommor utom diarréer. Även om "magsvedan" enligt bl a Hagström var den vanligaste sjukdomen i länet (Hagström, 1960:96f), stod den inte för mer än 3 % av alla dödsfall, en mortalitet på 0,5 promille. Över 70 % av de som dog i mag- och bukrev var över trettio år gamla. Båda könen drabbades lika hårt.

7 RÖDSOT

Rödsot var i huvudsak benämningen på dysenteri, men omfattade sannolikt också andra epidemiska diarréer. Sjukdomen var utpräglad epidemisk, med stora svängningar i dödstalen. Men även under epidemier åt och drack folk vanligen ur samma kärl som de sjuka, använde samma kläder som de och låg i samma säng. Hagström, som förordnades att ingripa mot farsoten, har beskrivit hur de sjuka på grund av smärtan "med vånda krupit på händer och fötter omkring väggarna i sina hus, varest de ynkligen jämrat sig". (Hagström, 1960:101)

Den genomsnittliga mortaliteten var under perioden 1749-1773 inte mer än 0,4 promille, för perioden 1774-1801 var den 1,6 promille.

En epidemi gick över södra kontraktet 1752 då 8,5 promille av befolkningen dog. En ny epidemi drabbade länet 1772-73 då smittan dels hade kommit in över Sveg och Hede, dels till Åre från Norge. Den värsta epidemin drabbade södra kontraktet 1785. Då dog nästan 3 % av befolkningen - 394 personer - efter att flera års svaga skördar kulminerat i missväxt 1784.

Rödsot drabbade främst barn, dock synes spädbarnen ha klarat sig ganska bra och bara 6 % av de som dog i rödsot var under ett år gamla. Antagligen har amningen skyddat de minsta barnen mot smittan. Nästan 50 % av de som dog var mellan ett och tio år gamla.

8 GULSOT, ANDTÄPPA OCH MAGFLEN

Gulsot stod under perioden 1749-1773 bara för 0,5 % av alla dödsfall, dvs i genomsnitt ett till två per år. Under perioden 1774-1801 stod dessa sjukdomar för 2,9 % av alla dödsfall, en mortalitet på ungefär en halv promille. Dödsfallen drabbade främst personer över trettio år.

9 TVINSOT, MJÄLT SJUKA OCH TRÅNSJUKA

Som folklig benämning stod mjältsjuka och trånsjuka för svårmod ända till självmordet, medan tvinsot närmast betydde avtyning, försvagning och förtvining. Sjukdomarna stod inte för någon större andel av dödligheten i Jämtland och Härjedalen. Mortaliteten var ungefär 0,5 promille och utan större variationer år från år. Under perioden 1749-1773 var andelen nästan dubbelt så hög i södra som i norra kontraktet, men skillnaden utjämnades längre fram på 1700-talet. Sjukdomen fick dödlig utgång främst för personer över trettio år och drabbade män och kvinnor ungefär lika hårt.

10 FROSSA OCH OMVÄXLANDE FEBER

Frossan eller malarian, var den minst vanliga dödsorsaken i Jämtlands län, vilket inte är särskilt uppseendeväckande med tanke på att sjukdomen trivs bäst i varma och fuktiga områden. Mortaliteten låg på 0,05 promille, eller 0,2 % av alla dödsfall.

11 VATTENSOT

Vattensot tillhör de benämningar som i själva verket anger symtom orsakade av andra sjukdomar, i detta fall åkommer i lever, mjälte, mage eller tarmar. Vattensoten var ständigt närvarande i Jämtland och Härjedalen under perioden. Den tillhörde emellertid inte någon av de vanligare dödsorsakerna och den genomsnittliga dödligheten låg på ungefär en halv promille eller 2,5 % av alla dödsfallen. Eftersom siffrorna är så små har inga större variationer kunnat noteras. Att sjukdomen dock förekommit antyder en prosterianteckning om att många drabbades av vattensot i Kall sommaren 1769.

Över 80 % av dödsfallen i vattensot drabbade personer över trettio år, och drygt 40 % personer över sextio år. Kvinnorna stod för drygt 60 % av dödsfallen och dominerade framför allt i åldersgruppen över sextio år - där kvinnorna för övrigt också var i klar majoritet i befolkningen. Detta skiljer sig på ett anmärkningsvärt sätt från vad Lindskog funnit i Skåne (Lindskog, 19). Där var antalet dödsfall bland kvinnor ungefär dubbelt så högt som bland männen, och de flesta offren befann sig i åldersgruppen tio till tjugo år.

12 ÄLDERDOMSBRÄCKLIGHET

I Jämtland och Härjedalen var ålderdom och bräcklighet den utan tvekan vanligaste dödsorsaken och stod för ungefär 18 % av alla dödsfall. Nästan hälften av alla dödsfall i åldersgruppen över 60 år uppfördes under denna rubrik. Nästan var fjärde kvinna i länet dog av ålderdomsbräcklighet, medan bara ungefär var åttonde man fick en sådan naturlig död.

13 BARNSBÖRD

Dödligheten i barnsbörd, i de flesta fall antagligen barnsängsfeber, låg på i genomsnitt 0,3 promille av befolkningen (inklusive den manliga delen). I genomsnitt dog elva kvinnor på tusen födselar i södra kontraktet, i norra var det fjorton dödsfall på tusen födselar. Variationerna under åren var ganska små och enstaka toppar i dödlighet - som t ex 1785 i södra prosteriet då 2,9 % av de födande kvinnorna dog - kan sannolikt förklaras som tillfälligheter eller som resultat av andra sjukdomar. Alla dödsfallen inträffade naturligt nog i de fertila åldrarna. Tre av fyra som dog i barnsbörd var emellertid över trettio år gamla.

14 OKÄNDA BARNSJUKDOMAR

Små barn som dött i sjukdomar utan tydliga symtom har sannolikt registerats under denna rubrik. Med stor säkerhet kan vi här återfinna bl a hela den spädbarnsdödlighet som berodde på otillräcklig och olämplig föda. Hög dödlighet i okända barnsjukdomar utmärkte situationen i Sverige före den stora demografiska omvandlingen under 1800-talets början.

Även om spädbarnsdödligheten i Jämtland och Härjedalen hörde till den lägsta i landet under 1700-talet, var de okända barnsjukdomarna en av de vanligaste dödsorsakerna.

Under perioden 1749-1773 stod de för 12 % och under den följande perioden för 15 % av alla dödsfall i länet, dvs en mortalitet på ungefär 2,5 promille. Av de döda var över 80 % under ett år gamla och 12 % mellan ett och fem år. Efter 1774, då rubriken preciserades, registrerades också några dödsfall bland vuxna här. Nästan hälften av alla dödsfall bland spädbarn utgjordes av de okända barnsjukdomarna. Dödligheten i okända barnsjukdomar var något högre i norra än i södra kontraktet.

15 KIKHOSTA

Kikhosta är en typisk barnsjukdom med epidemiskt förlopp. Under mitten av 1700-talet drabbades landet av sexton svåra kikhostår då nästan 3 % av befolkningen dog.

Den totala dödligheten i Jämtland och Härjedalen var ganska låg, ungefär 0,5 promille eller 2,5 % av alla dödsfallen. Två tredjedelar av de som dog i kikhosta var under ett år gamla, 27 % var mellan ett och fem år gamla och bara 7 % var äldre än fem år. Hårda kikhostår i länet var 1757, 1770-71, 1782 och 1801. Dessutom förekom en rad lokalt begränsade epidemier.

16 ÖVRIGA SJUKDOMAR

Sammantaget står de sjukdomar som sammanförts under denna rubrik för omkring 7 % av alla dödsfall. Mortaliteten var i genomsnitt 1,5 promille och utan större variationer år från år eller mellan olika regioner i länet. Framför allt var det vuxna personer som drabbades.

17 VÅLDSAMMA DÖDSFALL 4)

De våldsamma dödsfallen, varav de flesta var rena olyckor, stod för ungefär 3 % av dödligheten - en mortalitet på ca 0,6 promille. Nästan 70 % av dödsfallen drabbade män. Ungefär vart fjärde ett spädbarn, men i övrigt drabbades alla åldersgrupper lika hårt.

SJUKDOMSSPRIDNINGEN

De flesta dödsfallen i Jämtland och Härjedalen under 1700-talets slut berodde på sjukdomar som var ständigt närvarande - eller på den höga ålderns naturliga orsaker. Men ungefär vart fjärde dödsfall berodde på en epidemisk sjukdom⁵⁾ och epidemierna stod utan tvekan för de toppar i dödligheten som då och då uppträdde. Epidemierna hade också stor betydelse för befolkningsutvecklingen eftersom en mycket stor del av deras offer var barn.⁶⁾

Även om dessa sjukdomar hade ett epidemiskt förlopp är det inte alls självklart att de alltid fördes till länet utifrån. Man kan tänka sig att det i vissa fall rörde sig om ständigt närvarande sjukdomar som kunde flamma upp när en tillräckligt stor andel av befolkningen saknade immunitetsskydd. För att något belysa detta problem har jag genom sockentabellerna försökt följa några större epidemiers spridning.

RÖDSOT 1784-86

De första dödsfallen inträffade i Oviken 1784. Därifrån spred sig epidemin mot norr och öster. 1785 slog farsoten till med fruktansvärd kraft, framför allt i Storsjöbygden och i delar av Västjämtland. Året efter dröjde den bara kvar i ett par socknar i östra Jämtland.

Förutom det att den först uppträdde inne i länet ansluter spridningen av epidemin tämligen väl till det som var handelsleden genom Jämtland mellan Bottenhavet och Atlanten.

RÖDSOT 1797-98

Epidemins första dödsfall uppträdde ungefär samtidigt på olika håll inne i länet (Revsund, Myssjö och Ås). År 1798 uppträdde rödsoten i Västjämtland, där ca en procent av befolkningen dog. Ingenting tyder emellertid på att epidemin spridits västerut från centrala Jämtland, utan den har sannolikt antingen trängt in västerifrån eller uppstått självständigt i västra Jämtland. Följande år var länet förskonat från dysenteri.

RÖTFEBER 1771-73

Epidemin skördade sina första offer i centrala och sydvästra Jämtland. Fläcktyfusen spred sig sedan ungefär som ringar på vattnet. Den tycks emellertid inte ha spridit sig från sydvästra Jämtland till västra Härjedalen, även om uppgifterna här är osäkra. Däremot fanns rötfebern i östra Härjedalen, men inte i östra Jämtland. Sannolikt har rötfebern kommit till östra Härjedalen från Hälsingland. Också det höga dödstalet i Fjällsjö torde ha hört samman med epidemispridning österifrån. Rötfeberepidemin kulminerade 1773 med dödsfall i hela men framför allt södra Härjedalen, samt i centrala, södra och västra Jämtland.

RÖTFEBER 1781-83

Epidemin började i Storsjöbygden med en utlöpare till Offerdal. Året efter hade rötfebern spridit sig i ett större område kring Storsjön samt i Västjämtland. Dessutom uppträdde rötfeber i Fjällsjö, dit den sannolikt kommit österifrån. Återigen uppträdde en epidemi i östra Härjedalen utan synligt samband med epidemin i övriga länet. År 1783 hade fläcktyfusen trängts tillbaka och fanns bara kvar på enstaka orter.

KOPPOR 1752-53

Denna epidemi slog med våldsam kraft till ungefär samtidigt i hela länet och varade i två år. De byar och socknar som klarade sig bra första året drabbades hårt det nästa, och vice versa.

KOPPOR 1800-01

Denna epidemi uppvisar ett tydligt spridningsmönster från öster till väster. Delvis följde spridningen huvudleden genom länet, men kopporna spred sig också till områden på sidan om denna. Första året slog kopporna till i sydöstra Jämtland, Storsjöbygden och östra Härjedalen. Året efter fanns epidemin kvar i Storsjöbygden och i Härjedalen. Den hade dock lämnat Östjämtland medan däremot många offer skördades i Västjämtland.

Redan denna översiktliga genomgång av hur några epidemier spreds visar att man inte kan tala om ett enda spridningsmönster.

Underlaget är visserligen bristfälligt eftersom många av de sockenvisa tabellerna saknas, men det tycks vara klart att norra Jämtland drabbades av epidemier på ett helt annat sätt än övriga länet. Mycket tyder på att också Härjedalen, och speciellt östra Härjedalen, hade ett annat spridningsmönster för epidemierna. Detta antyder i sin tur att kontakterna mellan å ena sidan centrala Jämtland och å andra sidan Härjedalen respektive Nordjämtland var sparsamma. Å andra sidan kan vi av spridningsmönstren finna tecken på att kontakterna mellan Storsjöbygden och Östjämtland och, framför allt, mellan Storsjöbygden och Västjämtland var täta och omfattande.

Många epidemier tycks ha haft sin början inne i länet, i de flesta fall i Storsjöbygden. Att Storsjöbygden, med sin relativt stora befolkningskoncentration och sina många kontakter utåt, drabbades hårt och tidigt av epidemier är inte förvånande. Att de första dödsfallen uppträdde där behöver således inte betyda att sjukdomen uppstod där, även om frånvaron av dödsfall i socknar vid länsgränsen kan tyda på att det rör sig om endemiska härdar som flammade upp.

UTVECKLINGEN UNDER 1800-TALET

Tabellverkets dödsorsakstabell ändrade utseende och sjukdomsbenämningar 1801. Sedan ändrades tabellen flera gånger i relativt snabb följd. Detta har försvårat en mer detaljerad och systematisk jämförelse med materialet från 1700-talet. Men redan en översiktlig genomgång av tabellerna fram till 1845 visar entydigt på en förbättrad folkhälsa i länet.

Den allmänna dödligheten sjönk med ungefär fem promille under 1800-talets fyra första decennier. Framför allt var det kopporna, som

Ett gammalt recept från 18te talet.

Jordvatten mot Slag, anfall.

Man hämtar jord från kyrkogården.
Som kokas i 20 minuter, tag så pass mycke
vatten att de blir till 2 liter. När vi böjer
smörjningen, toges tredjedelen av flaskans
innehåll i en skål, tag en liten tygbit
småj med, böjja upp i karedet stryk
nedåt fötterna. (Men ej under fötterna
och inuti händerna.) Lå toges in en
kasked var gång. Första veckan smörjes
3 tvekar i rad. Nästa vecka toges andra
flaskans innehåll, och gör på samma sätt.

Men kom ihåg att flaskan får ej stå
över natten i svårsmmet, så får vi ej gå i
dörarna sen smörjningen är böjjet, sätt
ut flaskan först, om det är någonting i skålen
slås det i ungnen, bräns upp. Men samma
skål och duk användes hela tiden. Sen
en tid kan gå, och kan eller kan tyckas bli lättare
Så får vi komma hämta en liter till, för de ska
vara 3 gånger behandlingen 3 liter.

Mårit Gäransson Rise

Frid. Krahmson den 19-2-1837

Loekenstugan Ede Offerdal.

Vänd

Ett recept på jordvatten att användas vid slaganfall. Detta slagvatten
skall ha använts sista gången 1922.

efter vaccinationens införande inte längre krävde människoliv. Länet förskonades också från större rödsotsepidemier.

Den nedgång i dödlighet i bröstfeber, håll och styng samt besläktade bröstsjukdomar som kunnat konstateras redan under 1700-talets slut, fortsatte under 1800-talets början. Denna nedgång stod för en tredjedel av hela den minskade dödligheten.

Redan tidigare under historien hade människorna upplevt att enstaka sjukdomar försvunnit eller hade upphört att vara livshotande. Det vanliga hade emellertid varit att de ersatts av andra hot. Det nya i situationen under 1800-talets början var att tillbakagången för vissa sjukdomar faktiskt gav människorna ökade chanser att leva fram till ålderdomen. Redan under 1830- och 40-talen hade man kommit dithän att nästan vart annat dödsfall berodde på hög ålder. Härigenom visade sig också tydligt förutsättningarna för 1800-talets demografiska omvandling.

JÄMTLAND, SKÅNE OCH JÄRNBRUKEN

Bengt I Lindskog har undersökt dödsorsakerna i Skåne⁷⁾ för perioden 1740-1801 (Lindskog, 19). Jan Sundin och Lars-Göran Tedebrand har gjort en genomgång av mortaliteten, som också behandlar dödsorsakerna, för järnbruken i Forsmark, Söderfors och Österby (Sundin & Tedebrand, 1981). Båda dessa miljöer skilde sig ganska markant från Jämtland och Härjedalen. Skåne var visserligen också en agrar miljö, men av en helt annan karaktär. Den sociala skiktningen var här mer utvecklad med ett icke obetydligt inslag av jordlösa. Framför allt var området mer tätbefolkat och således mer utsatt för sjukdomsspridning. Också bruken var tätbefolkade, stratifierade samhällen. De var dock ur hygienisk-medicinsk synpunkt tämligen välordnade. Barnmorskor fanns från 1700-talets slut och från början av 1800-talet fanns det läkare vid flera bruk. På bruken fanns också en viss social omsorg. Födan var emellertid ofta dålig och alltid ensidig. Diarréer var ännu vid 1800-talets mitt så vanliga att de inte behandlades.

Under hela perioden var den allmänna dödligheten högst i Skåne och lägst i Jämtland/Härjedalen. Skillnaden i mortalitet mellan Jämtland/Härjedalen och bruken var emellertid inte stor. På bruken sjönk dödligheten ganska kraftigt under 1700-talets slut.

Dödligheten i okända barnsjukdomar var betydligt högre i Skåne än i Jämtland/Härjedalen och på bruken. Jämtlands län hade som region mycket låg spädbarnsdödlighet och det är därför intressant att märka att andelen dödsfall i okända barnsjukdomar var lägre på bruken än här. Möjligtvis var det de aktiva hälsovårdande insatserna som här slog igenom.

Håll och styng stod för en dubbelt så stor andel av dödligheten i Jämtland/Härjedalen och på bruken som i Skåne. Sundin och Tedebrand

ser för brukens vidkommande dessa lungsjukdomar framför allt som en yrkessjukdom som drabbade smederna. Att bruksarbetarna var särskilt utsatta för lungsjukdomar framgår också av att lungsot var betydligt mer frekvent på bruken än i landsbygdsområdena. I Jämtland och Härjedalen stod håll och styng för en annan sorts sjukdom än på bruken, i de flesta fall sannolikt lunginflammation, antingen epidemisk eller som en följd av svåra förkylningar. Förutom kopporna spelade de stora epidemierna ingen avgörande roll för mortaliteten. De mer tätbefolkade bruken liksom den skånska landsbygden tycks av siffrorna att döma ha klarat sig bättre undan epidemier än Jämtland och Härjedalen, men detta beror sannolikt på att de relativa talen är lägre i Jämtland. Emellertid är det knappast troligt att frånvaron av stora epidemier kan vara någon huvudförklaring till den låga dödligheten i Jämtland och Härjedalen.

Sundin och Tedebrand noterar att smedernas hälsa i stort sett var god. Nästan två tredjedelar upplevde sin femtioårsdag och nästan en fjärdedel blev sjuttio år eller mer. Samma förhållande gällde även för den del av befolkningen i Jämtland och Härjedalen som överlevde de tio första levnadsårens många risker. Den höga andelen dödsfall av ålderdomsbräcklighet i Jämtland och Härjedalen tyder på att överlevnadsmöjligheterna faktiskt var bättre här än i såväl Skåne som på bruken.

Trots att det här rör sig om tre mycket olika miljöer var det anmärkningsvärt små skillnader mellan de viktigaste dödsorsakerna.

NOTER

1)

Jämtlands län tillkom inte som administrativ enhet förrän 1810. När "Jämtlands län" används i texten menas Jämtland och Härjedalen oberoende av administrativ indelning.

2)

I Tabellverkets förtryckta schema uppträdde lungsot och bröstsjuka som gemensam rubrik fram till 1774. Därefter uppträdde lungsot som ensam rubrik, medan bröstfeber placerades tillsammans med håll och styng. Detta gör naturligtvis diakrona jämförelser svårt och visar också på de oklarheter som finns när man vill utreda vilka sjukdomar som egentligen döljer sig bakom en del av benämningarna.

3)

En ökning av antalet döda under rubriken rödsot år 1773 kan kanske vara felförda dödsoffer i rötfeber, men detta är inte säkert.

4)

Stickprovskontroller har gett vid handen att prästerna haft vissa svårigheter att fylla i tabellen när det gäller de mer dramatiska dödsfallen. Exempelvis halshöggs år 1766 en piga i Rätan för barnamord. I dödsorsakstabellen finns emellertid noterat vare sig något barnamord eller något dödsstraff. År 1769 noterar en präst i en annan socken att en karl hade hängts sig. Emellertid finns ingen själv-mördare upptagen i tabellen. År 1770 omtalar en annan präst ett mord, en barnolycka samt ytterligare en dödsolycka, men bara mordet har noterats i dödsorsakstabellen.

5)

Gränsen mellan epidemiska och endemiska sjukdomar är ofta svår att dra i fråga om dödsorsakstabellens rubriker. För enkelhets skull har jag till epidemierna här räknat kikhosta, influensa, koppor, dysenteri och tyfus. Däremot har inte t ex lunginflammation räknats hit, även om den sjukdomen i många fall säkerligen har uppträtt som epidemi.

6)

Orsaken till detta var naturligtvis att genomliden sjukdom i många fall gav långvarig eller bestående immunitet.

7)

Med "Skåne" avses här kontrakten Lister och Bräkne, Medelstad, Frosta, Torna samt Oxie, som är de kontrakt som undersökts av Lindskog.

TABELL 2

De åtta mest frekventa dödsorsakerna 1749-1801 i Jämtland/Härjedalen, Skåne och bruken. Siffrorna anger procent av alla döda. Siffror inom parentes anger rangordning efter frekvens.

	JÄMTLAND/HÄRJEDALEN	SKÅNE	BRUKEN
Ålderdomsbräcklighet	18,8 (1)	13,4 (2)	13,1 (2)
Okänd barnsjukdom	13,6 (3)	20,6 (1)	11,8 (4)
Håll och styng	14,5 (2)	6,4 (6)	13,5 (1)
Koppor och mässling	10,0 (4)	11,4 (3)	12,2 (3)
Hetsig sjukdom och brännsjuka	6,1 (5)	8,9 (4)	6,5 (6)
Lungsot (och bröstfeber)	5,9 (6)	7,1 (5)	10,3 (5)
Våldsamma dödsfall	3,1 (8)	3,5 (8)	5,8 (7)
Rödsot	5,1 (7)	4,1 (7)	3,0 (8)

TABELL 3

Dödlighet i Jämtland och Härjedalen 1749-1801.

Total dödlighet i promille av hela befolkningen, kontraktsvis samt hela länet.

	1749	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61
LÄNET	15,2	17,4	17,1	39,0	20,2	15,8	17,7	17,0	17,5	18,0	19,4	21,7	17,1
SÖDRA KONTRAKTET	13,8	17,8	18,0	44,7	14,6	13,5	17,9	17,0	18,4	18,5	21,4	19,5	13,0
NORRA KONTRAKTET	17,1	16,5	15,7	30,7	27,5	19,6	17,6	16,8	16,4	16,6	17,2	23,7	20,0
	1774	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86
LÄNET													
HÄRJEDALEN													
SÖDRA KONTRAKTET		11,6			16,7	14,5	17,4	18,6	24,2	17,5	20,0	46,3	15,0
NORRA KONTRAKTET													

TABELL 3

62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	genomsnitt			
17,2	16,1	15,8	21,0	24,0	16,5	13,0	19,8	16,5	19,0	19,6	26,7				19,1
16,0	16,8	14,3	21,7	21,7	16,3	11,9	17,8	18,8	17,9	20,4	32,5				19,0
18,3	15,4	16,9	20,6	27,3	16,7	14,2	22,5	13,6	20,8	18,5	18,7				19,2
87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	1800	01	genomsnitt
					14,7	15,5	16,4	22,7	18,9	15,9	19,0	13,6	18,4	24,3	18,0
								17,5	19,3	15,8	15,5	15,0	18,3	21,4	17,5
16,6	27,7	14,8	15,2		15,3	15,6	14,6	24,0	19,4	16,9	16,9	14,5	21,1	25,1	19,2
					12,1	15,3	18,2	20,6	18,0	15,0	20,3	12,3	15,7	23,6	18,0

TABELL 4A

Dödlighet i promille av hela befolkningen
1749-1773

Länet	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61
KOPPOR/MÄSSLING	0	0	0	17,7	7,2	0,9	0,1	0,1	0,1	0,6	1,3	5,2	1,7
BRÖSTSJUKA/ LUNGSOT	1,3	2,0	1,5	2,0	0,7	1,1	1,1	1,4	1,4	2,0	2,1	1,8	1,2
HÄLL OCH STYNG	3,4	5,1	4,2	4,2	2,4	3,3	2,7	2,8	2,2	3,7	4,7	4,5	3,3
HETSIG SJUKDOM/ BRÄNNSJUKA	1,4	1,1	1,0	0,6	1,0	2,1	3,4	2,4	1,3	2,0	1,0	1,2	0,7
FLÄCKFEBER/ SMITTOSAM SJUKA	0	0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0	0	0	0	0,1	0
MAG-/BUKREF	0,4	0,1	0,6	0,2	0,4	0,4	0,2	0,4	0,4	0,4	0,7	0,4	0,6
RÖDSOT	0	0,1	0,4	5,2	0,1	0	0,2	0	0	0,1	0	0,2	0,2
GULSOT	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2
TVINSOT/ MJÄLTSJUKA	0,7	0,6	0,4	0,8	0,4	0,4	0,3	0,4	0,3	0,3	0,2	0,5	0,3
FRÄSSA	0,3	0	0	0,1	0,1	0	0	0,1	0,1	0,1	0	0	0
VATTEN-SOT	0,2	0,3	0,4	0,3	0,4	0,5	0,3	0,4	0,4	0,3	0,5	0,3	0,5
ÅLDERDOM OCH BRÄCKLIGHET	3,3	2,7	3,0	3,1	3,6	3,1	4,4	3,2	3,4	3,7	3,7	2,9	4,1
BARNSBÖRD	0,2	0,2	0,4	0,4	0,5	0,2	0,3	0,4	0,2	0,4	0,3	0,5	0,3
OKÄND BARNSJ.	1,3	1,8	2,7	1,8	1,9	1,9	2,9	3,1	2,6	2,3	2,7	1,9	2,0
KIKHOSTA	0,8	0,5	0,3	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	3,0	0,1	0,2	0,4	0,3
ÖV. SJUKDOMAR	1,4	1,9	1,2	1,6	0,6	1,1	1,0	1,7	1,4	1,3	1,2	1,1	1,4
VÄLDS DÖDSFALL	0,2	0,8	0,8	0,7	0,5	0,5	0,7	0,7	0,5	0,6	0,7	0,6	0,3

TABELL 4A

62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	genomsnitt
2,1	0,5	0,1	1,5	5,5	0,1	0,4	5,3	1,6	2,2	0,5	1,2	2,2
1,3	1,2	1,6	2,3	2,5	2,2	1,3	1,9	1,2	2,0	1,6	1,6	1,6
2,7	2,0	2,5	4,1	4,0	3,7	2,5	2,5	2,1	1,5	2,7	2,4	3,2
1,3	2,5	2,0	1,2	1,5	1,0	0,7	0,8	0,4	2,1	3,6	6,2	1,7
0,3	0,1	0,1	0,1	0	0	0	0	0	0,1	0,2	0,2	0,1
0,4	0,2	0,3	0,8	0,2	0,7	0,5	0,7	1,0	0,5	1,0	0,9	0,5
0,1	0,1	0,1	0,5	0,6	0,1	0	0	0,1	0	0,1	2,9	0,4
0,1	0	0,1	0,1	0,1	0	0	0	0,1	0	0	0,1	0,1
0,3	0,7	0,5	0,8	0,4	0,4	0,3	0,6	0,8	0,8	0,6	0,5	0,5
0	0,1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,04
0,5	0,6	0,5	0,5	0,5	0,6	0,3	0,9	0,5	0,6	0,5	0,9	0,5
4,1	3,3	3,9	4,4	3,9	2,7	2,7	2,9	2,5	2,9	3,7	4,6	3,4
0,1	0,3	0,3	0,1	0,3	0,1	0,1	0,2	0,1	0,2	0,4	0,2	0,3
1,9	2,5	2,0	2,3	2,3	3,1	2,7	2,1	2,5	1,9	2,8	2,5	2,3
0,6	0,1	0,1	0,1	0,1	0	0,3	0,1	2,4	1,6	0,2	0,2	0,5
0,8	1,4	0,8	1,4	1,5	1,2	1,0	1,3	0,9	1,4	1,3	1,8	1,3
0,6	0,5	0,9	0,8	0,6	0,3	0,2	0,5	0,3	1,2	0,4	0,5	0,6

TABELL 4B

Dödlighet i promille av hela befolkningen
1749-1773

Norra kontraktet	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61
KOPPOR/MÄSSLING	0	0	0	13,5	14,0	1,7	0,1	0,1	0	0	0,1	5,0	3,0
BRÖSTSJUKA/ LUNGSOT	1,8	2,7	1,4	2,0	0,6	0,9	1,1	1,4	2,1	2,7	3,0	1,9	1,3
HÅLL OCH STYNG	3,1	3,1	4,2	4,5	1,4	4,0	2,2	2,6	2,2	2,8	4,1	4,6	2,7
HETSIG SJUKDOM/ BRÄNNSJUKA	2,5	0,6	0,7	0,6	1,6	3,9	3,5	2,3	1,4	2,8	0,6	1,6	0,8
FLÄCKFEBER/ SMITTOSAM SJUKA	0	0	0,1	0	0,1	0	0	0	0	0	0	0,1	0
MAG-/BUKREF	0,6	0,1	0,4	0,5	0,6	0,5	0,1	0,7	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7
RÖDSOT	0	0	0,1	0,6	0,2	0	0	0	0	0,1	0	0,3	0,3
GULSOT	0,4	0,4	0	0	0,1	0	0,2	0	0,1	0	0	0	0,2
TVINSOT/ MÄLT SJUKA	0,8	0,1	0,4	0,8	0,3	0,5	0,2	0,1	0	0,1	0,1	0,4	0,4
FRÄSSA	0	0	0	0	0,1	0	0	0	0,1	0	0	0	0
VATTN-SOT	0,5	0,4	0,6	0,5	0,2	0,6	0,6	0,3	0,3	0,2	0,6	0,4	0,9
ÅLDERDOM OCH BRÄCKLIGHET	3,1	3,3	2,8	3,1	4,2	3,6	4,6	2,9	2,7	3,4	2,6	3,2	5,5
BARNSBÖRD	0,1	0,4	0,2	0,3	0,6	0,3	0,6	0,5	0,2	0,5	0,3	0,7	0,3
OKÄND BARNSJ.	1,5	2,2	2,6	1,9	2,6	1,8	2,3	3,5	2,7	2,1	2,9	2,2	2,1
KIKHOSTA	1,5	0,5	0,2	0,2	0,1	0	0	0,1	2,3	0	0,2	0,4	0
ÖV. SJUKDOMAR	1,1	1,7	0,9	1,4	0,2	1,3	1,2	1,5	1,6	1,0	1,3	1,4	1,5
VÄLDS DÖDSFALL	0,1	1,0	1,1	0,8	0,6	0,5	0,9	0,8	0,4	0,5	0,9	0,9	0,3

TABELL 4B

62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	genomsnitt
3,8	0,2	0,1	2,2	6,1	0	0	8,0	1,9	2,0	0,1	0	2,5
2,0	1,3	1,8	2,3	4,2	2,0	1,3	2,8	0,9	2,1	1,6	1,8	1,9
1,8	1,3	1,9	2,8	3,9	3,7	2,7	1,9	0,9	1,2	1,8	1,7	2,7
1,1	4,2	3,4	1,3	2,3	0,5	0,6	0,8	0,5	4,1	3,6	2,1	1,9
0,1	0	0	0	0,1	0	0	0	0	0,3	0,4	0,2	0,1
0,4	0,2	0,4	0,7	0,3	1,1	0,9	0,8	0,9	0,5	0,9	0,8	0,6
0,1	0,1	0,1	0,6	0	0,3	0	0	0,1	0	0,2	1,9	0,2
0,1	0	0,2	0,2	0,2	0	0	0	0	0,1	0	0,2	0,1
0,2	0,7	0,3	0,8	0,2	0,3	0,2	0,1	0,4	0,9	0,5	0,5	0,4
0	0,2	0	0	0,1	0	0	0	0	0	0	0	0,03
0,5	0,8	0,6	0,6	0,4	0,6	0,4	1,5	0,5	0,5	0,9	1,0	0,6
4,0	2,7	3,2	3,6	3,6	2,4	3,0	2,6	1,5	2,6	2,6	3,6	3,2
0,3	0,2	0,4	0,1	0,4	0,1	0,1	0,3	0,1	0,2	0,2	0,4	0,3
2,5	2,1	2,5	2,7	2,7	3,5	3,5	2,5	2,9	1,8	3,5	2,3	2,5
0,3	0	0,1	0,2	0,1	0	0,4	0	2,1	2,4	0,3	0,1	0,5
0,6	1,1	0,8	1,6	1,8	1,8	0,9	0,7	0,3	1,1	1,3	1,5	1,3
0,5	0,3	1,1	0,9	0,9	0,4	0,2	0,5	0,6	1,0	0,6	0,6	0,6

TABELL 4C

Dödlighet i promille av hela befolkningen
1749-1773

Södra kontraktet	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61
KOPPOR/MÄSSLING	0	0	0	20,8	2,4	0,3	0	0	0,1	1,0	2,4	5,4	0,1
BRÖSTSJUKA/ LUNGSOT	1,0	1,5	1,5	2,0	0,8	1,3	1,1	1,3	0,9	1,3	1,3	1,6	1,1
HÅLL OCH STYNG	3,5	6,6	4,2	3,9	3,2	2,8	3,0	3,0	2,2	4,6	5,3	4,5	4,0
HETSIG SJUKDOM/ BRÄNNSJUKA	0,6	1,4	1,3	0,6	0,6	0,9	3,3	2,4	1,2	1,3	1,4	0,9	0,5
FLÄCKFEBER/ SMITTOSAM SJUKA	0	0	0	0,1	0,1	0,2	0,3	0	0	0	0	0	0
MAG-/BUKREF	0,3	0,1	0,8	0	0,3	0,3	0,3	0,2	0,5	0,3	0,8	0,2	0,4
RÖDSOT	0	0,1	0,7	8,5	0	0	0,3	0	0	0,1	0	0,1	0
GULSOT	0,2	0	0,1	0,1	0	0,2	0,1	0	0,3	0,1	0,2	0,2	0,1
TVINSOT/ MJÄLTSJUKA	0,6	0,9	0,5	0,8	0,4	0,4	0,3	0,6	0,5	0,4	0,3	0,6	0,1
FRÄSSA	0,5	0	0	0,1	0	0	0	0,1	0	0,1	0	0	0
VATTN-SOT	0	0,2	0,3	0,2	0,5	0,4	0,2	0,4	0,5	0,4	0,4	0,1	0,1
ÅLDERDOM OCH BRÄCKLIGHET	3,5	2,3	3,1	3,0	3,1	2,7	4,2	3,5	4,1	3,8	4,7	2,5	2,4
BARNSBÖRD	0,2	0,1	0,4	0,4	0,4	0,1	0,1	0,4	0,2	0,3	0,2	0,3	0,4
OKÄND BARNSJ.	1,2	1,5	2,8	1,7	1,3	2,0	3,1	2,7	2,5	2,4	2,6	1,6	1,8
KIKHOSTA	0,3	0,5	0,3	0	0,3	0,2	0,2	0	3,5	0,2	0,2	0,3	0,5
ÖV. SJUKDOMAR	1,6	2,0	1,4	1,8	0,8	1,1	0,8	1,7	1,3	1,6	1,1	0,9	1,3
VÄLDS DÖDSFALL	0,3	0,6	0,6	0,7	0,4	0,6	0,6	0,7	0,6	0,6	0,5	0,3	0,2

TABELL 4C

62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	genomsnitt
0	0,8	0	0,9	5,1	0,2	0,7	2,9	1,4	2,3	0,8	2,1	2,0
0,5	1,0	1,4	2,3	1,2	2,3	1,3	1,1	1,5	1,9	1,5	1,4	1,4
3,7	2,9	3,0	5,2	4,1	3,8	2,3	3,1	3,0	1,7	3,3	2,9	3,6
1,6	0,4	0,6	1,2	1,0	1,4	0,7	0,8	0,3	0,7	3,5	9,0	1,5
0,6	0,1	0,2	0,2	0	0	0	0	0	0	0,1	0,3	0,1
0,4	0,3	0,1	1,0	0,1	0,5	0,1	0,7	1,0	0,5	1,1	1,0	0,5
0,1	0,2	0	0,4	1,0	0	0	0	0,1	0,1	0,1	3,5	0,6
0,1	0	0,1	0,1	0	0,1	0	0	0,2	0	0	0,1	0,1
0,4	0,7	0,7	0,7	0,6	0,4	0,4	1,0	1,1	0,7	0,7	0,5	0,6
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,1	0	0	0,04
0,4	0,3	0,5	0,4	0,6	0,6	0,3	0,4	0,5	0,7	0,3	0,9	0,4
4,3	4,1	4,6	5,1	4,0	3,0	2,5	3,1	3,3	3,1	4,4	5,2	3,6
0	0,4	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,5	0,1	0,2
1,1	3,0	1,5	2,0	2,1	2,8	2,0	1,8	2,1	1,9	2,4	2,7	2,1
1,1	0,1	0	0,1	0,1	0,1	0,2	0,3	2,6	1,0	0,1	0,3	0,5
1,1	1,9	0,8	1,2	1,3	0,8	1,1	1,9	1,4	1,6	1,3	2,0	1,4
0,6	0,6	0,6	0,7	0,3	0,2	0,2	0,5	0,1	1,4	0,3	0,5	0,5

TABELL 5A

Dödlighet i promille av hela befolkningen
1792-1801

Länet	1792	93	94	95	96	97	98	99	1800	01	genom- snitt
KOPPOR	0,1	0	0,5	4,0	0,5	0,1	0	0	2,4	9,0	1,7
MÄSSLING	0	0	1,2	0	0,1	0,1	0	0	0,1	0	0,2
LUNGSOT	0,4	0,4	1,1	0,8	0,8	0,4	0,7	0,8	0,7	0,3	0,6
HÅLL OCH STYNG/ BRÖSTFEBER	2,0	1,2	1,0	3,1	2,4	2,3	1,6	1,6	2,8	1,6	2,0
HALSFLUSS MM	0,1	0,1	0,1	0	0,2	0,2	0,2	0,1	0,3	0,1	0,1
HETSIG FEBER/ BRÄNNSJUKA	0,4	0,9	0,5	0,8	0,7	0,7	0,4	0,4	0,5	0,4	0,6
RÖT-/ FLÄCKFEBER	0,2	0,1	0	0,3	0,1	0,1	0,4	0,2	0	0,1	0,2
BUKREF MM	0,7	0,5	0,7	0,6	0,6	0,5	0,7	0,4	0,4	0,3	0,5
RÖDSOT	0,8	0	0,3	0,3	2,0	0,2	3,1	0,1	0,1	0,2	0,7
ANDTÄPPA MM	0,7	0,8	0,8	0,6	0,4	0,5	0,4	0,4	0,5	0,2	0,5
TRÅNSJUKA/ TVINSOT	0,5	0,8	0,5	0,8	0,6	0,6	0,7	0,5	0,5	0,7	0,6
FROSSA	0,1	0,3	0,1	0,1	0	0,1	0	0,1	0,1	0	0,1
WATTUSOT	0,5	0,7	0,5	0,6	0,6	0,5	0,7	0,3	0,3	0,5	0,5
ÄLDERDOMS- BRÄCKLIGHET	2,9	4,0	3,3	3,8	3,7	3,2	3,5	3,6	4,6	3,8	3,6
BARNSBÖRD	0,2	0,3	0,1	0,4	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2
ÖFR BARNSJUK/ DANG. SJUKA	2,6	3,6	3,5	3,2	3,1	3,8	4,0	3,1	3,4	3,1	3,3
KIKHOSTA	0,7	0,1	0,1	1,5	0,5	0,1	0,1	0,1	0	1,9	0,5
ÖVR SJUKDOMAR	1,3	1,8	1,5	1,2	1,3	1,7	1,4	1,2	1,1	1,4	1,4
VÄLDS DÖDSFALL	0,5	0,4	0,6	0,6	0,9	0,6	0,9	0,5	0,5	0,5	0,6

TABELL 5B

Dödlighet i promille av hela befolkningen
1774-1801

Norra kontraktet	1774	xxx	1792	93	94	95	96	97	98	99	1800	01	genom- snitt
KOPPOR	5,0	xxx	0,2	0	0,9	3,1	0,5	0,3	0	0	0,5	9,2	1,8
MÄSSLING	0	xxx	0	0	1,2	0	0	0	0	0	0,1	0	0,1
LUNGSOT	0,7	xxx	0,5	0,5	1,2	1,1	0,8	0,5	0,8	0,8	0,6	0,1	0,7
HÅLL OCH STYNG/ BRÖSTFEBER	2,2	xxx	1,6	0,9	1,0	3,0	1,7	1,8	0,9	1,5	2,0	1,4	1,6
HALSFLUSS MM	0,5	xxx	0	0,1	0	0	0,1	0,3	0,4	0,1	0,3	0	0,2
HETSIG FEBER/ BRÄNNSJUKA	0,8	xxx	0,6	1,4	0,9	0,7	0	0,6	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6
RÖT-/FLÄCKFEBER	2,4	xxx	0	0,1	0	0,2	0	0	0	0,3	0	0,1	0,3
BUKREF MM	0,7	xxx	0,3	0,5	0,4	0,5	0,9	0,4	0,9	0,1	0,2	0,3	0,5
RÖDSOT	1,7	xxx	0,4	0	0,7	0,3	3,0	0,1	6,2	0,3	0,1	0,3	1,2
ANDTÄPPA MM	1,2	xxx	0,8	0,5	0,7	0,6	0,3	0,4	0,2	0,5	0,3	0,1	0,5
TRÅNSJUKA/ VINSOT	0,7	xxx	0,3	0,9	0,6	0,8	0,5	0,8	1,0	0,5	0,2	0,6	0,6
FROSSA	0	xxx	0	0,5	0,1	0,1	0	0,1	0	0	0,3	0	0,1
WATTUSOT	0,7	xxx	0,4	0,5	0,2	0,2	0,6	0,4	0,6	0,6	0,4	0,6	0,5
ÅLDERDOMS- BRÄCKLIGHET	4,3	xxx	2,1	3,3	3,3	3,5	3,3	3,3	2,9	3,3	4,6	3,6	3,4
BARNSBÖRD	0,3	xxx	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2
DIV BARNSJUKD/ OANG SIUKA	2,8	xxx	3,2	4,0	4,5	3,2	2,9	3,8	4,1	2,7	4,4	3,6	3,6
KIKHOSTA	0,5	xxx	0	0,1	0	1,9	0,8	0,1	0	0	0	1,2	0,4
ÖVR SJUKDOMAR	2,4	xxx	1,0	1,4	1,6	0,8	1,1	1,4	0,9	0,8	0,4	1,3	1,2
VÅLDS DÖDSFALL	0,4	xxx	0,5	0,4	0,7	0,4	1,4	0,5	1,1	0,4	0,8	0,5	0,7

TABELL 5C

Dödlighet i promille av hela befolkningen
1775-1801

Södra kontraktet

inkl. Härjedalen 1775 xx 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88

KOPPOR	0,1	xx	2,0	1,1	0,6	0,8	3,9	0,7	0,8	0	0	0,3	3,6
MÄSSLING	0	xx	0	0	0	0	0	0	0	0	0,1	0	0
LUNGSOT	0,6	xx	0,6	1,1	0,8	0,4	0,6	0,5	0,7	0,6	0,3	0,2	0,4
HÅLL OCH STYNG/ BRÖSTFEBER	1,8	xx	2,7	1,7	2,3	2,1	2,3	2,6	6,8	5,0	3,1	4,1	4,3
HALSFLUSS MM	0,1	xx	0,2	0,1	0,1	0	0,4	0,1	0,1	0,1	0	0,3	0,2
HETSIG FEBER/ BRÄNNSJUKA	0,5	xx	0,7	0,1	1,4	0,3	0,1	0,1	0,4	0,4	0,1	0,8	0,6
RÖT-/FLÄCKFEBER	0	xx	0	0,5	0,6	5,5	4,8	0,9	0,8	0,9	0,4	0,4	0,4
BUKREF MM	0,7	xx	0,4	0,8	0,5	0,7	0,5	0,8	0,5	0,4	0,4	0,7	1,0
RÖDSOT	0	xx	0,2	0,2	0	0	0	0,4	0,1	28,7	0,9	0	5,0
ANDTÄPPA MM	0,7	xx	0,3	0,4	0,3	0,3	1,0	0,7	0,9	0,7	0,2	0,7	0,4
TRÄNSJUKA/ TVINSOT	0,1	xx	0,6	0,7	0,6	0,6	0,6	0,7	0,4	0	0,6	0,5	0,5
FROSSA	0	xx	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
WATTUSOT	0,3	xx	0,6	0,8	0,8	0,4	0,3	0,5	0,9	0,7	0,3	0,2	1,0
ÅLDERDOMS- BRÄCKLIGHET	3,2	xx	3,1	3,1	3,1	3,5	4,3	4,5	2,6	4,1	4,5	3,8	4,7
BARNSBÖRD	0,1	xx	0,1	0,2	0,4	0,2	0,2	0	0,4	0,4	0,2	0,4	0,3
DIV BARNSJUKD/ OANG SIUKA	1,6	xx	2,7	1,8	2,7	1,8	1,7	1,6	1,9	2,2	2,1	2,2	2,3
KIKHOSTA	0,1	xx	0,8	0,1	0	0,2	2,2	0,9	0	0	0	0,1	0,6
ÖVR SJUKDOMAR	1,3	xx	1,3	1,0	1,7	1,6	1,1	1,9	2,0	1,3	1,5	1,2	1,5
VÄLDS DÖDSFALL	0,4	xx	0,4	0,8	1,5	0,2	0,2	0,6	0,7	0,8	0,3	0,7	0,9

TABELL 5C

89	90	xx	92	93	94	95	96	97	98	99	1800	01	genomsnitt
0	0	x	0	0	0,1	4,8	0,4	0	0	0	4,3	8,8	1,4
0	0	x	0	0	1,3	0	0,1	0,2	0	0	0	0	0,1
0,5	0,4	x	0,3	0,3	1,0	0,6	0,8	0,3	0,5	0,7	0,8	0,4	0,6
2,0	2,0	x	1,2	0,8	0,9	3,1	3,1	2,6	2,3	1,7	3,5	1,7	2,7
0,2	0	x	0,2	0,1	0,1	0	0,4	0,2	0	0	0,4	0,1	0,1
1,0	0,6	x	0,1	0,4	0,1	0,9	1,4	0,9	0,6	0,5	0,6	0,4	0,5
0,8	0,3	x	0,3	0,1	0	0,3	0,1	0,1	0,8	0,1	0	0,1	0,8
0,4	0,5	x	1,0	0,6	1,0	0,6	0,3	0,6	0,5	0,6	0,5	0,3	0,6
0,1	0,1	x	1,1	0	0	0,2	1,1	0,5	0	0	0	0	1,6
0,4	0,6	x	0,5	1,0	0,8	0,6	0,5	0,6	0,3	0,3	0,8	0,3	0,6
0,7	0,9	x	0,6	0,7	0,5	0,8	0,6	0,5	0,3	0,5	0,7	0,7	0,6
0,1	0	x	0,1	0	0	0	0	0	0	0,1	0	0	0
0,4	0,7	x	0,6	0,8	0,7	1,0	0,5	0,5	0,7	0,1	0,2	0,5	0,6
3,9	4,1	x	3,6	4,7	3,4	4,1	4,2	3,1	4,2	3,9	4,7	4,1	3,9
0,2	0,2	x	0,2	0,3	0,1	0,5	0,3	0,3	0,3	0,3	0,1	0,3	0,3
2,0	2,1	x	2,0	3,2	2,5	3,2	3,3	3,9	3,8	3,4	2,4	2,7	3,5
0,7	0,1	x	1,4	0,1	0,1	1,0	0,2	0	0,1	0,3	0	2,6	0,5
1,0	2,1	x	1,7	2,1	1,4	1,5	1,6	1,9	1,8	1,5	1,8	1,6	1,6
0,4	0,5	x	0,4	0,4	0,6	0,8	0,5	0,7	0,7	0,5	0,3	0,5	0,6

TABELL 5D

Dödlighet i promille av hela befolkningen
1795-1801

Härjedalen	1795	96	97	98	99	1800	01	genomsnitt
KOPPOR	4,1	0	0	0	0	1,5	8,9	2,1
MÄSSLING	0	0	0	0	0	0	0	0
LUNGSOT	0,3	0,3	0,5	0,3	0,8	0	0,5	0,3
HÄLL OCH STYNG/ BRÖSTFEBER	2,0	2,5	3,5	2,8	2,0	5,5	2,2	2,9
HALSFLUSS MM	0	0	0,3	0	0	0,5	0	0,1
HETSIG FEBER/ BRÄNNSJUKA	1,3	3,5	0,5	1,3	0	1,0	0	1,1
RÖT-/FLÄCKFEBER	0,3	0,5	0,3	3,0	0	0	0,3	0,6
BUKREF MM	0,5	0	0,5	0,3	1,3	0,3	0	0,4
RÖDSOT	0	0	0	0	0	0	0	0
ANDTÄPPA MM	0,3	0,3	0,5	0	0	0,8	0,3	0,3
TRÄNSJUKA/ TVINSOT	0,3	0	0,3	0	0,3	0	0,5	0,2
FROSSA	0	0	0	0	0	0	0	0
WATTUSOT	0,3	0,3	0	0,5	0,3	0,3	0,7	0,3
ÄLDERDOMS- BRÄCKLIGHET	3,3	4,6	2,8	3,0	3,5	4,3	2,7	3,5
BARNSBÖRD	0	0,5	0,3	0	0	0,3	0	0,2
DIV BARNSJUKD/ DANG SJUKA	3,3	4,0	4,0	3,0	3,5	1,5	1,7	3,0
KIKHOSTA	1,0	0,3	0	0	0,5	0	1,2	0,4
ÖVR SJUKDOMAR	0,5	2,5	1,8	1,3	2,5	2,3	1,7	1,8
VÄLDS DÖDSFALL	0	0	0,5	0,3	0,3	0	0,7	0,3

Ett urval litteratur:

Erwin Ackerknecht: Geschichte und Geographie der wichtigsten Krankheiten. Stuttgart, 1963.

Mats Bergmark: Från pest till polio. Hur farsoterna ingripit i människornas öden. 3 uppl. Stockholm, 1983.

Anders Brändström: De kärlekslösa mödrarna. Spädbarnsdödligheten i Sverige under 1800-talet med särskild hänsyn till Nedertorneå. Umeå, 1984.

Joh. Joh:son Haartman: Tydelig underrättelse om de mest gångbara sjukdomars kännande och motande genom lätta och enfaldiga husmedel samt ett litet res- och husapotek dem till tjänst, som ej hafva tillfälle att rådfråga en läkare. 2 uppl. Åbo, 1765.

Joh. Otto Hagström: Jemtlands oeconomiska beskrifning. Eller: Känning, i akt tagen på en resa om sommaren 1749. Nytryck, Östersund, 1960.

E. Henschen: Sjukdomarnas historia och geografi. Stockholm, 1962.

Ulf Högberg: Svagårens barn. Ur folkhälsans historia. Stockholm, 1983.

A. Imhoff; B.I. Lindskog: Dödsorsakerna i Sydsverige 1749-1773. Sydsvenska medicinhistoriska sällskapet, årsskrift 1973.

Gunnar Lagerkranz: Svenska sjukdomsnamn i gångna tider. Eskilstuna, 1981.

Bengt I. Lindskog: Mortalitätsdiagnosen in Südschweden 1749-1801.

G. J. Ljungqvist: Om sjukdomsbot och mediciner. Uddevalla, 1965.

Anders Norberg; Hans Norman; Sune Åkerman: Regional and local variations of mortality in Sweden 1750-1900. Scandinavian Population Studies 5. Oslo, 1979.

Hans Norman: Svält och epidemier. Krisåren 1773 och 1808-1811 i Örebro, Stora Mellösa och Hällefors. Omfattning, dödsorsaker och demografiska följder. Bebyggelsehistorisk Tidskrift 5, 1983.

M. Pontin: Anvisning till valet av läkemedel för allmänna sjukvården till inrättande av socken-apothek enligt Kongl Maj:ts nådigste befallning, på Kongl SundhetsCollegii anmodan. Stockholm, 1816.

Nils Rosén von Rosenstein: Underrättelse om barns sjukdomar och deras botemedel. 3 uppl. Stockholm, 1771.

- Jan Sundin; Lars-Göran Tedebrand: Mortality and morbidity in Swedish iron foundries 1750-1875.
Anders Brändström & Jan Sundin (ed): Tradition and transition. Umeå, 1981.
- Carl-Herman Tillhagen: Folklig läkekonst. Falköping, 1977.
- Simon André Tissot: Goda råd och underrättelser angående hälsan. Stockholm, 1764.
- Wilhelm Wernstedt: Medicinsk terminologi. 4 uppl. Stockholm, 1959.
- Holger Wichman:Läkare och sjukvård. Jämtland och Härjedalens Historia bd IV. Stockholm, 1962.
- L. Widén: Mortality and Causes of Death in Sweden during the 18th Century. Statistisk Tidskrift 1975.

CARL ZETTERSTRÖM - RÖDÖN OCH UPPSALA

Av INGMAR BERGSTRÖM

En åker på Rödön. Vaksala kyrka i Uppsala. Vad är sambandet? På åkern står en sten med knappt läslig inskription - på denna plats föddes Med. Professorn C. Zetterström 17-¹⁶₅-67. I Vaksala hittar man inne bland fyra åldriga lindar en sten med inskriptionen MED. PROFESSOR CARL ZETTERSTRÖM 1767 - 1829.

Sackléns Läkarehistoria trycktes 1822 - 24, alltså medan Zetterström levde, där står: Dokt. CARL ZETTERSTRÖM. Medic. Theoret. et Practicæ Professor. Föddes uti Neder-By i Rödöns Socken i Jemtland d. 16 Maj 1767. Fadren var Ryttaren Nils Säterström och modern Carin Carlsdotter. Då de föremål som ständigt omgifva och sysselsätta barnens uppmärksamhet, befunnits hafva så mycken rigtning af deras böjelse och fallenhet, så bör anmärkas att på Hemmanet Nederby, Prostinnan Tidemans Enkesäte, der Prof. Zetterström tillbragte sina barnår, var sammanfördt det största bokförråd i Jemtland.

Föräldrarna fick av prosten Tideman ett stycke mark, där de uppförde ett torpställe - där stenen nu står. Några 100 meter därifrån hittar vi fortfarande Jämtlands kanske största bestånd av guckusko och orkidén flugblomster.

Centrum för Jämtland var Frösön, där fanns sedan 1600-talet den enda utbildningsanstalten, Frösö trivialskola. Kvar från tiden finns lärarbostället. Finansieringen av skolan kom delvis från del av tionden från landskapen Jämtland och Härjedalen. En översikt i variationerna i intaget ger den sociala situationen i ett nötskal. Efter dåliga skördeår sjönk elevantalet för att stiga efter lyckad skörd.

Tolv år gammal fick Carl Säterström 1779 börja skolan. Bland berömda elever från skolan finns astronomen Per Wargentin, biskopar, landshövdingar, hovmålare och just Zetterström - han tog den stavningen längre fram i studierna.

1786 fortsatte han till gymnasiet i Härnösand. Han gick där ut som primus, något som kallades gymnasiearcha och medförde att han av rektor fick viatici-brev, innebärande fullmakt att i hem- och grannsocknarna gå från gård till gård och anhålla om bidrag till universitetsstudier.

Till Uppsala kom han våren 1789. Föräldrarna hade förstås hoppats se honom bli präst. Han avlade också först teologexamen.

Dagen i Uppsala började alltid med vedsågning. Efter ett år genomgick han latinskt stilprov för den medicinska graden och blev sedan medicofilosofie kandidat. För att klara ekonomin var han ett tag informator på Hargs bruk, senare kom han till Stockholm som informator åt en känd stockholmsläkares söner, Henrik Gahn, som kom att betyda mycket

för honom. Han bodde i ett hus vid Kungsträdgården - där bodde också skalden Johan Henrik Kjellgren.

Under stockholmstiden fortsatte han sina medicinstudier genom att bevista föreläsningar och demonstrationer vid Kongl. Serafimerlazarettet. Från 1793 och ända fram till sin död förde han dagbok - delvis på latin. 1794 fick Zetterström en idé som sedan kom att sysselsätta honom mycket. Läkarna på landsbygden var få eller obefintliga. Jämtlands förste läkare, Per Rissler, tillträdde 1812. I stället fanns där helt okunniga kvacksalvare. För att råda bot på detta menade Zetterström att blivande präster i sin utbildning skulle ha ett inslag av medicinarutbildning så kallad prest-medicin, ett förslag som delvis kom att genomföras. Han var vid den här tiden inställd på att komma tillbaka till Jämtland och eftersom där inte fanns någon läkartjänst, hade han avancerade planer på att viga sig till präst.

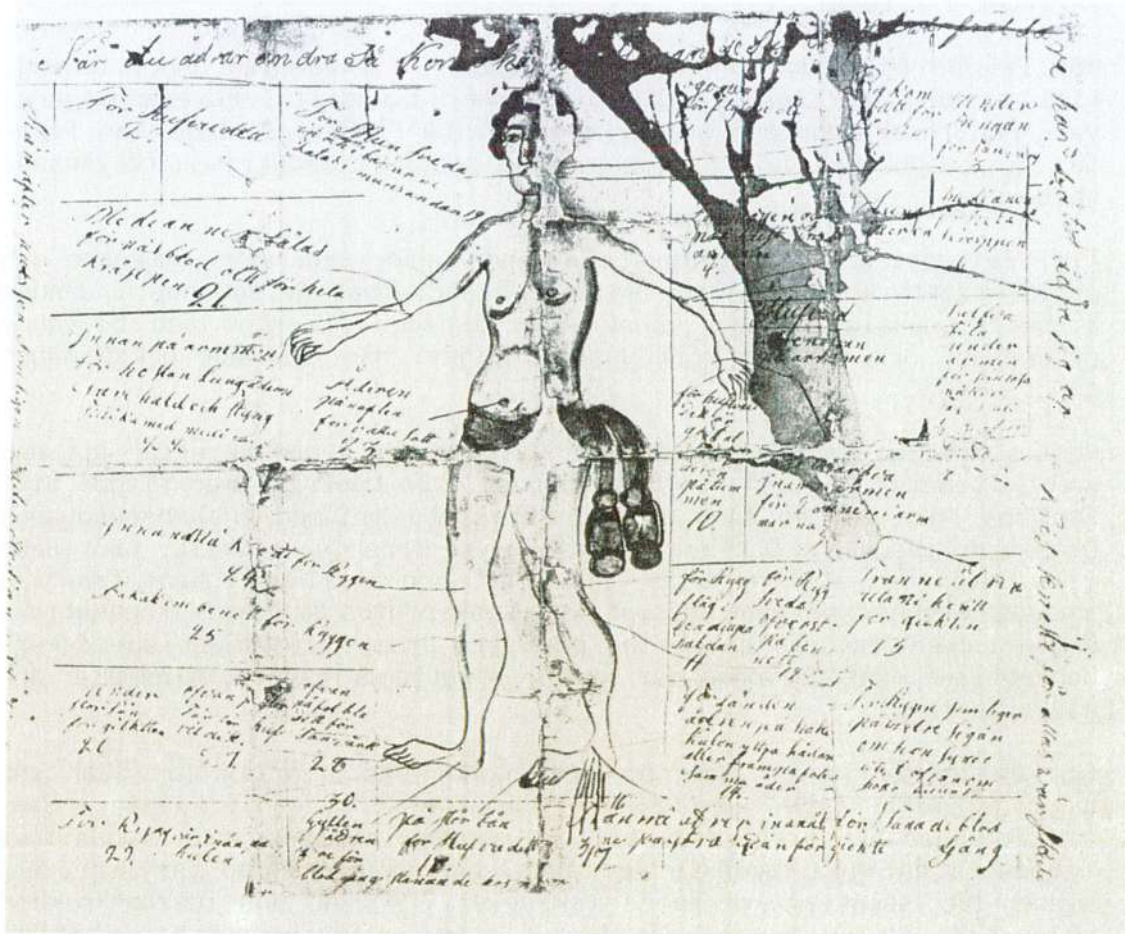
1795 tog Zetterström kemisk- och farmaceutexamen, 1796 medicine kandidat, 1797 medicine licentiat med cum laude i huvudbetyg - firat med punschkalas. Samma år disputerade han från professor Acrels institution på en avhandling - de Hemorrhoea - om blödningar. Avhandlingen återfinns i läkarsällskapets bibliotek. Den är författad av Carolus Zetterström, kunglig stipendiat från Jämtland. Den var tillägnad hans välgörare Henrik Gahn, den är givetvis skriven på latin - säkert utan inblandning av någon översättare. Den upptar ett femtontal fallbeskrivningar, huvudsakligen ur litteraturen och en sammanfattande del. Själva doktorspromotionen saboterade Zetterström. Han ansåg att promotionsavgiften 66 riksdaler var för hög - han tyckte bland annat att skott, musik och konfekt, som serverades i kyrkan kunde utgå. Salutavgiften var länge tre riksdaler. I stället låg han promotionsdagen i gröngräset vid Skokloster med en bok.

Efter disputationen återvände han för en period till Stockholm när han kom dit upplevde han något märkligt - i sekler hade den civiliserade mänsklighetens manliga hälft vandrat omkring i knäbyxor och långstrumpor. Nu fick han till sin förundran se karlar klädda i långbyxor. Till råga på allt hade de också klippt av sig hårflätan.

Han tjänstgjorde på Serafimerlazarettet under den berömda Olof Acrel - bror till uppsalaprofessorn och svensk kirurgis fader. Han hjälpte till i anatomiundervisningen - en elev hette Jöns Jacob Berzelius. Han umgicks på sin fritid med konstnärer som Elias Martin, Masreliez, skulptören Sergel. Menyn vid träffarna var något originell - ofta öl och våfflor. En gång skriver han, att man rumlade om på källaren i Hamburg med svagdricka och tobak. Senare blev han berömd för en egenhändigt tillagad, förträfflig punsch.

Han skrev om militär hälsovård, han arbetade med en farmakopé alltså en lära om läkemedel, han utgav medicinallagförfattningar med det motivet att kirurger, som visste så litet om det, borde få en handledning.

Han återvände till Uppsala som adjunkt i anatomi, han sökte anatomi-

Koppningsschema från början av 1800-talet.

Det här koppningsschemat härrör inte från den akademiska värld Zetterström tillhörde. I stället har det troligen funnits hos en av Härjedalens mest ryktbara "kloka gubbar", riksdagsmannen Erik Andersson Bång. Denne särpräglade man var dock inte någon obeläst person. Efter tidens mått ägde han ett rikhaltigt medicinskt bibliotek och på sin ålders dagar fick han t o m officiell belöning för de insatser han gjort i läkarbristens tid för allmänhetens bästa.

Koppningsschemat i privat ägo.

professuren, där han kom i andra rummet. Han hade då även utgivit skrifter i kirurgi.

Han var de följande åren mycket uppknuten i akademisk undervisning, till en början i anatomi, sedan alltmer i medicin. Föreläsningarna var noga förberedda och nedskrivna. När han tenterade hade han framför sig en bok med dels frågorna, dels noggrant nedskrivna förväntade rätta svar.

Till Zetterströms förtroligaste umgänge hörde sedermera biskopen och psalmförfattaren Johan Olov Wallin, bland annat deltog han i dennes disputationsskalas. Andra vänner var skalden Atterbom och blivande professorn och skalden Erik Gustaf Geijer. Han träffade också någon gång Tegnér.

Hans kvinnliga umgänge var ganska så sparsamt - han berättar att han som informator höll på att bli förförd i en höstack, men flydde till sin bok. Han var en gång på väg att gifta sig med en konstutövande handlardotter, Lena Dahlberg. Men han var redan nu sjuklig, hänvisade till detta och att han inte ville, att hon skulle bli hans framtida sjuksköterska. Han hade tidigt varit skrofulös och hade reumatiska besvär. Han vistades en period på Sättra brunn, samtidigt som läkare och patient. Behandlingen där bestod i vattendrickande, blodiglar och elektricitet.

Som akademisk lärare hade han 65 tunnor säd i årlig lön. Han var också skuldfri. 1807 uppgick hans utgifter till 665 riksdaler. Samtidigt säger han i ett brev till en student att denna bör kunna leva i Uppsala för 100 riksdaler om året, han skulle då bo tarvligt, äta middag på "spiskvarter" för 1 riksdaler i veckan och inskränka sina nöjen till en aptitsup i månaden. I samma veva varnade han studenterna för Stockholm. Vistelse där gjorde studenter lata.

Jämtar hittade ofta hem till Zetterström. Det kunde taga sig märkliga former. Bland annat brukade en bonde från Medstugan, som åkte till Uppsala för att sälja slipstenar lämna de osålda hos Zetterström med uppmaning att försöka sälja dem, samma erbjudande fick han avseende täljstenskrukor.

Zetterström var inblandad i ett bråk om nationerna. 1793 hade det kommit en författning, som ålade alla studenter utom adelsmännen att skriva in sig vid någon nation. Nu hade det framlagts förslag om att sammanslå den ångermanländska och den medelpado-jämtländska till en nation. Något som Zetterström intensivt motarbetade, jämte som han var. Småningom kom i alla fall en sammansmältning även av den bottenska, då Norr- och Västerbotten ingick i Norrlands nation.

Efter flera års föreläsningar och vikariat på professur fick Zetterström 1813 professors namn. Han fick ett årligt lönetillägg på 50 tunnor spannmål. Efter att länge ha arbetat med smittkoppsproblemet gav han ut ett stort arbete om vaccinationen, avhandling i ämnet gjord av en medelpading följde också. Han gav ut en ny upplaga av

farmakopén, trots att han i sin stora praktik använde föga läkemedel. För sina egna krämpor tog han däremot massor. Dem botade han i övrigt med en diet av the, filbunke, buljong eller gröt, något kött, portvin och bittervatten.

1819 blev det aktuellt för Carl Zetterström att söka transport från den anatomiska till den medicinska professuren. Medtävlare var bland andra Israel Hvasser, medicine professor i Åbo. Zetterström utnämndes och Hvasser blev småningom hans efterföljare. Han var sedan i flera år dekanus och promotor och var också föreslagen bli rektor men avböjde av hälsoskäl. I stället fick han tillstånd, att under den kallaste årstiden hålla föreläsningarna i hemmet.

Han var som professor stark och inflytelserik. Han hävdade att medicine licentiatexamen var den förnämsta av alla examina vid universitetet. Av studenterna fordrade han framför allt kunskaper i anatomi, fysiologi och patologi.

Han var såsom hela fakulteten stark motståndare till ett förslag, som skulle ge Karolinska medico-kirurgiska institutet i Stockholm fullständig läkarutbildning. Han ansåg undervisningen i Stockholm underhållig. Många av sina medhjälpare fick han se framlägga avhandlingar.

Har Carl Zetterström lämnat några spår efter sig till vår tid ja, mer än de flesta. Han var en stor bokvän. 1816 ägde han 4 000 band, hopbragta genom flitigt auktionsbesökande och genom ombud ute i landet. Vid hans död var siffran 12 000. Under hela hans liv hade han stor skräck för eldsvåda, en egenskap som han för övrigt delade med sin adept Per Rissler, främst av omtanke om sina böcker.

1816 skrev han sitt testamente, som fick rubriken: "Frösö skola till ett bibliotek i Jemtland." Biskopen i Härnösand försökte utan framgång ändra adressen dit. Östersund var inte aktuellt - enligt Zetterström en vanartig byting med olycksbådande tendenser.

Sina sista år ägnade Zetterström mycket åt planerna att för sin donation skapa en eldsäker biblioteksbyggnad på Frösön. Det skulle vara ett stenhus med tak av koppar, golv av tegel och dörrar och fönsterluckor av järn. Byggnadsplatsen bestämdes till den, där Frösö trivialskola låg. I byggnadskommittén ingick rektor, landshövding och länets nye läkare, den förste, Per Rissler. Först 1833 kom biblioteket att invigas - det hade då kostat 11 540 riksdaler och 16 skilling. Jämtlands bibliotek hade skapats.

Men Zetterström hade långt innan blivit allt skröpligare. Han fick allt oftare yrsel, bröstbesvär och frossattacker. 30 oktober 1829 gör han sin sista dagboksanteckning. Den 9 november var hans dödsdag, mycket talar för tbc.

Trivialskolan upphörde 1847. Boksamlingen låg sedan i stort i malpåse till 1912, då ett nytt bibliotekshus öppnade i Östersund med zetterströmska donationen som grund. Det tredje hemmet invigdes 1958, till-

byggt 1982. I dess allra heligaste, förvisso eldsäkra och välförseglade utrymme, förvaras pärlorna från Carl Zetterström med Linnés *Systema Naturae* som den främsta av dem alla.

Kunskaperna om Carl Zetterström är hämtade ur hans dagböcker och hans övriga handlingar, från den Sacklénska läkarehistorien och framför allt från ingående studier av en legendarisk östersundslektor, S. J. Kardell, som gav ut en volym med titeln *Minnen från Fjällbygd och Fyrisvall*, som fint skildrar den zetterströmska historien. Kardell skall dagligen ha setts spatsera halvmilen till biblioteket på Frösön. Det är numera hembygdsmuseum för Frösön, värt ett besök.

Två år före Zetterströms död målades det berömda porträttet av Per Krafft till en kostnad av 216 riksdaler banko. Det kan ses i länsbiblioteket, en replik tillhör Uppsala universitet.

Carl Zetterströms mångsidighet och humanistiska inriktning fick för författaren en särskild relief vid genomgång av gamla årgångar av Nordiska museets årsbok *Fataburen*. Signaturen N. E. H. skriver 1927: "Olof Rudbeck d.ä. är väl egentligen den förste som på svenskt språk sammanfört uppgifter om julens firande hos vårt folk. Dessa hans anteckningar utgöra emellertid endast några strödda drag. Den första på svenska avfattade undersökning av julsedernas betydelse som framträtt i tryck torde således vara den av med.professorn i Uppsala, den kände bibliofilen donatorn Carl Zetterström i *Allmänna Journalen* 1820 nr 3-6 publicerade avhandling. Denna rätt svårtillgängliga och alltför förbisedda urkund har dock, ehuru i de allra flesta fall indirekt och för citatorerna okänd, fått lämna virke åt ett flertal författare." Carl Zetterströms digra beskrivning har den charmfulla titeln: *Om Julhögtiden i Norden, dess ålder och upphof, samt de åtskilliga bruk och plägseder, som utmärkt densamma i äldre och nyare tider.*

Något om verksamheten vid Folkrörelsernas arkiv

Föreningen Folkrörelsernas arkiv i Jämtlands län bildades 1980, och tre år senare anställdes en arkivarie på halvtid. Arkivet har huvudkontor och arkivlokaler i landsarkivet, samt ett mindre kontor och en arkivdepå i Folkets Hus. Forskarsal och expedition delas med landsarkivet.

1983 uppgick Arbetarrörelsens arkiv i Östersund med sina c:a 500 arkivbildare i Folkrörelsearkivet, och året därpå övertog arkivet drygt 400 föreningsarkiv från landsarkivet. Vid utgången av 1986 fanns i Folkrörelsearkivet arkivhandlingar, fanor, fotografier och föremål från c:a 1 400 föreningar.

De föremål och affischer som inkommer med arkivleveranser katalogiseras och fotograferas. I samlingen finns för närvarande c:a 900 föremål. För att ge de ömtåliga fanorna och standaren en bättre förvaring inköpte arkivet 1986 ett specialbeställt fanförvaringsskåp. Skåpet har 20 lådor och i dessa förvaras fanorna plänt utlagda vilket avsevärt förbättrar hållbarheten på de oljemålade sidenfanorna.

Folkrörelsearkivet, som har hela länet som sitt verksamhetsområde, har till uppgift att samla in och bevara föreningsarkiv, att inventera föreningslivet och bistå föreningar med råd och hjälp i arkivfrågor. En viktig uppgift är också att främja folkrörelseforskningen på alla nivåer.

Under de senaste två åren har arkivet utfört en föreningsinventering i Östersunds kommun. Detta arbete är i det närmaste slutfört, och under arbetets gång har c:a 2 500 föreningar registrerats. Dessa föreningar kan nu återfinnas i ett organisatoriskt- och ett topografiskt register. En katalog med uppgifter om arkivmaterialets omfattning och placering för drygt 800 föreningsarkiv finns också att tillgå. I samband med inventeringen inkom material från c:a 170 föreningar. En stor del av detta material är nu uppordnat och förtecknat, och arkivvolymen ökade under 1986 med 75 hyllmeter ordnat material. Tidigare har Krokoms kommun inventerats, och bägge dessa inventeringar har bekostats av kommunerna själva. För att utföra arbetet har arkivet anställt extra personal. Dessa kommunvisa inventeringar har givit mycket värdefulla kunskaper om föreningslivet i länet. De är emellertid både arbetsmässigt och kostnadsmässigt betungande, varför arkivet i framtiden kommer att utföra inventeringar inom mindre områden.

Glädjande för arkivet är det ökande intresset för forskning. Antalet utlån fördubblades under 1986, och ett antal böcker, uppsatser och artiklar som helt eller delvis baserar sig på forskning i våra arkiv har publicerats.

Det ökade intresse för arkivets verksamhet som visat sig under 1986 hoppas vi skall växa än mer under 1987.

Kort om verksamheten vid landsarkivet 1985-1986

År 1985 anskaffades microkort av länets kyrkoböcker fram till 1860, delvis till 1895. Under 1986 kompletterades med kort för samtliga gränsförsamlingar från Dalarna i söder till Västerbotten i norr. Samtidigt påbörjades en kompletteringsfilmning av kyrkböcker i landsarkivet från perioden 1860-1895 samt av tidigare dåligt filmade arkivalier av äldre ursprung. Landsarkivet har dessutom inköpt microkort av handlingar utanför den egna depån bl a bergstingsdomböcker rörande Ljusnedals bruk, militära rullor 1660-1720, mantalslängder 1630-1633.

Till forskarsalen har anskaffats 11 läsapparater. Utlåningen av originalen av kyrkböckerna har i huvudsak stoppats. Åtgärden hade till en början en chockverkan och besökstalen sjönk med en tredjedel men sedan man återhämtat sig har kurvan varit uppåtgående. År 1986 mottog landsarkivet 2 800 forskarbesök.

Landsarkivet har under åren 1985-1986 mottagit 80 hyllmeter nyleveranser. Nya förteckningar har upprättats bl a för Jämtlands läns hushållningssällskap och Jämtlands läns landskontor. Ett person- och yrkesregister till Östersunds stads husförhörlängder 1795-1895 samt register till länsstyrelsens landsboksverifikationer har upprättats.

I bokbinderiet har drygt 1 000 volymer bundits, främst för statliga myndigheter, och 4 000 skadade blad har konserverats. Landsarkivet har gjort ett 50-tal inspektioner och besök hos myndigheter. Med stöd från landsarkivets arkivassistenter har flera stora myndighetsarkiv ordnats bl a domänverkets, Östersunds arbetsförmedlings, lokala skattemyndighetens, fiskenämndens och AMU-centrets arkiv. Volymmässigt rör det sig om c:a 500 hyllmeter varav c:a 200 utgallrats (förstörts) enligt bestämmelser fastställda av riksarkivet. Dessutom har landsarkivet vid ett flertal tillfällen anordnat kurser för arkivpersonal hos myndigheter.

Tillsammans med folkrörelsearkivet startades 1985 skriftserien HUR.

